

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění

Markéta Szarowská

**Vznik a vývoj historické události
Historicko-antropologický
pohled na problematiku dějin
zámořských objevů**

Diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Jakub Šenovský

Praha 2015

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 26. 4. 2015

Markéta Szarowská

Bibliografická citace

Vznik a vývoj historické události [rukopis] : Historicko-antropologický pohled na problematiku dějin zámořských objevů : diplomová práce / Markéta Szarowská ; vedoucí práce: Jakub Šenovský. -- Praha, 2015. -- 74 s.

Anotace

Diplomová práce „Vznik a vývoj historické události – Historicko-antropologický pohled na problematiku dějin zámořských objevů“ popisuje problematiku vzniku a vývoje historické události skrze kulturně-sociální pohled na danou záležitost. Pokládá si otázku, jakým způsobem se podílejí sociokulturní danosti tehdejší společnosti na formování dění, které se později z pohledu dějepisců stane významnou historickou událostí. Jedním z významných metodologických zdrojů mé práce je přístup Michela de Certeau a jeho teoretické zpracování procesu „psaní dějin“. První kapitola se zabývá historickou antropologií jako metodologickým přístupem v historickém bádání. Druhá kapitola je věnována Michelu de Certeau a jeho studiu v oblasti historiografie. Ve třetí kapitole je uveden dějinný přehled „století zámořských objevů“, ve kterém došlo k zásadním historickým událostem – velkým objevným plavbám. Čtvrtá a pátá kapitola vychází z předchozích teoretických textů o historické antropologii a Michelu de Certeau. Cílem této diplomové práce bylo vztáhnout tyto nové přístupy historického bádání právě k tématu dějin zámořských objevů.

Klíčová slova

psaní dějin, historická antropologie, Michel de Certeau, zámořské objevy, imaginace

Abstract

The present master's thesis with the title "Rise and Development of a Historical Event – Historico-Anthropological View of the History of Overseas Discoveries" discusses the rise and development of a historical event through the sociocultural point of view. It discusses how the sociocultural peculiarities of the society at that time influenced the shaping of events that later became an important historical account from the historians' perspective. One of the substantial methodological resources for the present study is the approach developed by Michele de Certeau and his theoretical elaboration of the process called "writing of history". The first chapter deals with the historical anthropology as the methodological approach in the historical investigation. The second chapter focuses on Michele de Certeau and his studies in the field of historiography. In the third chapter there is a historical overview called "The Century of Overseas Discoveries" focusing on the century when the crucial historical events took place – great discovery voyages. The fourth and fifth chapters are based on the previous theoretical texts on historical anthropology and Michele de Certeau. The aim of this master's thesis is to relate these new approaches of historical investigation to the presented topic of the history of overseas discoveries.

Keywords

writing of history, historical anthropology, Michel de Certeau, overseas discoveries, imagination

Počet znaků (včetně mezer): 196 274

Poděkování

Touto cestou bych chtěla poděkovat Mgr. Jakobovi Šenovskému za odborné vedení a metodickou pomoc, kterou mi poskytl při zpracování diplomové práce.

Obsah

1. ÚVOD	8
2. PŘÍSTUP HISTORICKÉ ANTROPOLOGIE K DĚJINÁM	9
2.1. Vývoj dějepisectví ve 20. století vedoucí k antropologizaci historie	9
2.2. Historická antropologie	12
2.3. Antropologické přístupy v historickém bádání	13
2.3.1. Mikrohistorie a makrohistorie	14
2.3.2. Návrat vyprávění	15
3. PSANÍ DĚJIN MICHELA DE CERTEAU	17
3.1. Vztah mezi psaním a dějinami, líčením a skutečností	18
3.2. Psaní a dějiny	19
3.3. Historie jako praxe	20
3.3.1. Historická instituce	21
3.3.2. Historikova práce – spojení přírody a kultury	22
3.3.3. Psaní	24
3.4. Chronologie z pohledu Michela de Certeau	26
3.4.1. Zdvojená konstrukce	28
3.5. Místo čtenáře a smrti	30
4. PŘEHLED DĚJIN ZÁMOŘSKÝCH OBJEVŮ (1415–1522)	33
4.1. Dobyetí Ceuty roku 1415	34
4.2. První portugalské výboje – obeplutí mysu Bojador	35
4.3. Plavba na jih ke Zlatonosnému a Otrokářskému pobřeží	37
4.4. První koloniální válka – dělení světa	38
4.5. Hledání nové cesty do Indie	39
4.6. Projekt Kryštofa Kolumba	41
4.7. Cesty Kryštofa Kolumba	43
4.8. Španělská koloniální politika	44
4.9. Dosah „století zámořských objevů“	45

5. DĚJINNÉ, IMAGINATIVNÍ A JINÉ VLIVY, KTERÉ VEDLY K ZÁMOŘSKÝM OBJEVŮM	47
5.1. Světové poměry předcházející zámořským objevům	47
5.2. Obraz světa v období vrcholného středověku	48
5.3. Fantastická literatura	52
5.4. Říše kněze Jana	53
5.5. Rozvoj mořeplavby	54
6. ZÁMOŘSKÉ OBJEVY A NOVÝ SVĚT Z POHLEDU HISTORICKÉ ANTROPOLOGIE	56
6.1. Obraz nově objeveného světa optikou středověké evropské civilizace	56
6.2. Proměny duchovního světa kolonizovaných společenství	58
6.3. Conquistadoři	61
6.4. Socioekologický rozvrat indiánské civilizace	63
6.5. Ekonomický význam Nového světa	64
6.6. Proměny koloniální společnosti Nového světa	65
7. ZÁVĚR	67
8. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	69
9. OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	72
10. SEZNAM VYOBRAZENÍ	74

1. Úvod

V této diplomové práci popisují problematiku vzniku a vývoje historické události skrze kulturně-sociální pohled na danou záležitost.

Základní otázkou mé práce je, jakým způsobem se podílejí sociokulturní danosti tehdejší společnosti na formování dění a jak se později z pohledu dějepisců toto dění stane významnou historickou událostí. To vše ukáží na příkladu zámořských objevů pohledem historické antropologie.

Diplomová práce je členěna do pěti hlavních kapitol, z nichž první dvě jsou teoretické a zabývají se teoretickými přístupy k dějinám. V posledních třech kapitolách ukazují tyto nové přístupy na konkrétním dějinném tématu, a to na výseku dějin zámořských objevů.

V první kapitole se zabývám historickou antropologií jako metodologickým přístupem v historickém bádání. Věnuji se zde takovému vývoji dějepisectví, který vedl ve 20. století až k antropologizaci historie.

V druhé kapitole se zabývám Michele de Certeau a jeho studiem v oblasti historiografie. Jeho přístup k historiografii se vyznačuje „samo-studiem“, tj. že reflektuje sebe sama a svůj způsob vědecké práce. De Certeau svou práci o historiografii uvádí myšlenkou francouzského historika Julese Micheleta, že mrtví, které vzkřísil svým dílem k literární existenci, se navracejí do svých hrobů méně smutní. De Certeau dlouze uvažuje o tomto výroku vzhledem k úkolu a poslání dějepisce. Tato myšlenka provází teoretické zpracování procesu „psaní dějin“ Michela de Certeau.

Ve třetí kapitole jsem uvedla dějinný přehled „století zámořských objevů“ (1415–1422). V tomto období došlo k zásadním historickým událostem – tzv. velkým objevným plavbám, jejichž průběh zde popisují.

Ve čtvrté a páté kapitole vycházím z předchozích teoretických textů o historické antropologii a Michelu de Certeau. Přímo ve čtvrté kapitole se zabývám vlivy, které vedly středověkou evropskou civilizaci k expanzi. Na historických událostech – velkých objevných plavbách popsaných ve třetí kapitole přehledu dějin „století zámořských objevů“ – tak ukazují, že motivaci k jejich uskutečnění nelze vysvětlovat pouze ekonomickými a strategickými důvody, touhou po dovozu levného koření nebo snahou otevřít alternativní obchodní cesty do Indie po pádu Konstantinopole. Ale že duch objevných plaveb vyrostl do značné míry také ze středověké imaginace, která umisťovala do Asie či Afriky říši kněze Jana a do Atlantiku bájně ostrovy hojnosti.

Pátou kapitolu jsem věnovala převážně objevu Nového světa. Tímto objevným činem se Starému světu objevil nový, doposud neznámý prostor. V této kapitole ukazují, že tento Nový svět nepochybně vyrostl a ve svém dalším vývoji čerpal právě ze zmiňované středověké imaginace evropské kultury.

2. Přístup historické antropologie k dějinám

2.1. Vývoj dějepisectví ve 20. století vedoucí k antropologizaci historie

Konec 19. a začátek 20. století přinesly mohutnou diferenciaci všech vědních oblastí, jejíž integrace nebo i jen podstatnější komunikace badatelů různých oborů na sebe nechávala dlouho čekat. Došlo k oddělení historie od pevně se konstituujících společenských věd, třebaže právě toto si mnozí jejich tvůrci nepřáli.¹ Proti této diferenciaci se objevovaly pokusy o (jistou míru) zpětné integrace, ovšem pokusy neinstitucionalizované, ale vycházející do značné míry „zdola“, vedené snahou jednotlivců o zkvalitnění jejich vědecké práce, jež byly na druhou stranu akademickým prostředím často odmítány.²

„Zatímco dějepisectví 19. a počátku 20. století věřilo v konečnou poznatelnost toho, „wie es eigentlich gewesen“³, tato představa začala být již v této době zpochybňována novými metodickými proudy uvnitř sociologie, spojovanými především s dílem Maxe Webera (1864–1920).“⁴ Ruku v ruce s tímto zpochybněním šla emancipace sociálních věd, které začaly prohlašovat, že právě a pouze jejich metodologie je s to odhalit skryté procesy minulosti, jež vinou nedostatečné pramenné základny dosavadním historikům unikaly. Nebyl to nárok nový, v klasické podobě jej uplatnil již Auguste Comte (1798–1857) a nedlouho později Karl Marx (1818–1883), teprve na konci 19. století se však mohl opřít o solidní základnu společenských věd, jež namísto filosofických spekulací umožňovala přinejmenším komparaci se sociologicky zkoumanou aktuální sociální realitou, stejně jako s etnografickými výzkumy jiných kultur světa. Dějepisectví bylo v této optice označeno za pouhý sběr evropských archiválií, neschopný pochopit mimoevropskou realitu a interpretující si ji k obrazu svému.⁵

„Namísto Leopolda von Rankeho (1795–1886) intuitivního „vcítění se“ do historického materiálu mělo nastoupit „vnitřní porozumění“, vysoce racionálního procesu opírající se o Weberem vypracovanou metodologií ideálně typické konstrukce“.^{6,7} Rankovo pojetí historie jako přísné vědy se vyznačuje napětím mezi otevřeným požadavkem objektivního bádání, které ostře odmítá všechny hodnotové

¹ WALLERSTEIN a kol.—Immanuel WALLERSTEIN: Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturaaci sociálních věd. Praha 1998, 15.

² NEŠPOR/HORSKÝ 2004—Zdeněk R. NEŠPOR / Jan HORSKÝ: Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie. In: Kuděj 6, 2004, 76–77.

³ „jak to vlastně bylo“. Viz HAVELKA 2001—Miloš HAVELKA: Dějiny a smysl. Praha 2001, 6–43.

⁴ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 62. Vývoj dějepisectví i ve vztahu k M. Weberovi je dobře popsán rovněž ve studii Miloše Havelky viz HAVELKA 2010—Miloš HAVELKA: Ideje – dějiny – společnost. Brno 2010, 5–81.

⁵ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 62.

⁶ Základním záměrem Weberovy sociologie je porozumět sociálnímu jednání jedince (či více jedinců) ve vztahu k jím subjektivně míněnému smyslu tohoto jednání. Weber uznává, že tento "smysl" může být badatelsky jen ideálně typicky konstruován, přece však je oprávněné poměřovat tuto konstrukci s "empirickým" (tj. tím, který byl opravdu studovaným jedincem míněn) smyslem a tázat se, zda je naše ideálně typická konstrukce vůči "empirickému smyslu" jednajícího individua adekvátní. Viz NEŠPOR 2002—Zdeněk R. NEŠPOR: Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera. In: Sociologický časopis č. 5, 2002, 554–556.

⁷ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 62.

soudy a metafyzické spekulace, a skrytými filozofickými a politickými předpoklady, které bádání ve skutečnosti podmiňují. Rankovo chápání vědy vycházelo z předpokladu přísné absence hodnotových soudů⁸ a myšlenky, že historikovým úkolem je „poznat, jak to ve skutečnosti bylo“ s důrazem na prameny a jejich kritické zhodnocení.⁹ Oproti tomu Weber trval na větší integritě historické práce, na jejím posunu směrem k hospodářským a sociálním dějinám stejně jako ke studiu obecnějších procesů, jež zůstaly dobovým aktérům skryté. Zároveň však kladl důraz na to, že každá historická událost je jedinečná, v posledku tedy nevysvětlitelná pouze pomocí postulace těchto procesů, které nejsou než badatelským zjednodušením nekonečné mnohosti sociální reality na badatelsky srozumitelnou úroveň. Jak v případě poznávání, tak i v případě každodenní sociální interakce přitom tento autor předpokládal, což historie i sociologie plně docenily až na konci 20. století, že nikdy nedochází k plnému poznání „toho druhého“, nýbrž pouze k jeho více či méně adekvátnímu porozumění. Toto „vnitřní porozumění“ přitom vycházelo z apriorních hodnot pozorovatele; v případě vědy sice nesmělo být hodnotící, ve smyslu odůvodnění platnosti jakýchkoliv kulturních hodnot, muselo ale být uvědoměle hodnotové, tedy vztahující sociální jednání ke kulturním hodnotám, které jeho aktér tímto jednáním naplňoval. Historik v tomto smyslu nerekonstruuje skutečnost, nýbrž konstruuje ji tím, že vytváří její – pro sebe a v určité míře i pro své čtenáře – pochopitelný obraz.¹⁰ Weberův zájem o sociologizaci dějepisného bádání sdílela i řada dalších badatelů, v německé oblasti Werner Sombart (1863–1941) či Georg Simmel (1858–1918), ve Francii Émile Durkheim (1858–1917) a jeho škola, zejména François Simiand (1873–1935). Právě z tohoto důvodu můžeme o tomto různorodém společenství hovořit jako o tvůrcích první revolty proti tradičním událostním dějinám, byť jeho vliv byl zprvu patrný pouze v Americe. Zatímco společenské vědy na starém kontinentě se ve jménu své větší vědeckosti uzavíraly jedna druhé, což vedlo k „rozkouskování“ díla Weberova či Durkheimova typu, Amerika zvolila jejich širokou pluralitní syntézu, jejíž výsledky však začaly přes Atlantik proudit až po 2. světové válce, zprvu do Anglie, teprve mnohem později na kontinent.

Pro evropské dějepisectví byla proto důležitější tzv. druhá historická revolta 20. století – vystoupení francouzské školy *Annales*, která jistým způsobem navazovala na revoltu první.¹¹ Jejím zárodkem byl časopis *Annales d'histoire économique et sociale*, který založil v roce 1929 ve Štrasburgu medievalista Marc Bloch (1866–1944) a Lucien Febvre (1878–1956).¹² Jejich pojetí historického času se zásadně lišilo od představ většiny historiků 19. a 20. století. V zásadě všichni historikové od Ranka po Marxe a Webera a po nich i američtí historikové sociálních dějin pohlíželi na dějiny jako na jednorozměrný pohyb od minulosti do budoucnosti. Historikové školy *Annales* radikálně modifikovali tuto představu tím, že zdůraznili relativitu a mnohvrstevnatost času.¹³ Historie se v jejich optice měla více přiblížit společenským vědám, k čemuž měla vést především adopce sociologických pracovních metod. Bloch chápal dějiny především jako historii sociálních skupin a vzájemných vazeb.¹⁴ Pro všechny generace školy *Annales* se stalo charakteristické spojení hospodářských a sociálních dějin

⁸ IGGERS 2002—George G. IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha 2002, 29-30.

⁹ BENEŠ 1995—Zdeněk BENEŠ: *Pojmy jako předmět historiografického studia*. In: *Český časopis historický* 3, 1995, 374.

¹⁰ K tomu viz HAVELKA 2010, 95–119.

¹¹ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 62–63.

¹² BUDIL 2001—Ivo T. BUDIL: *Perspektivy historické antropologie*. In: *Lidé města*, 2001, 15.

¹³ IGGERS 2002, 51.

¹⁴ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 64.

s dějinami mentalit¹⁵. Historie se tak stala syntézou sociologie a pomocných věd historických.

Druhá polovina 20. století však přinesla konvergenci i z opačné strany, o historii se začali (znovu)zájmat sociologové a sociální antropologové. Historiografie tedy měla sloužit jako zdroj pramenného materiálu pro hlubší a obsáhlejší analýzy současné sociální konfigurace. Důležitý však byl i druhý důvod této „adopce historie“ do společenských věd; její důraz na jedinečnost, na individuální charakter každé události, který sloužil jako „hráz“ proti příliš systémově, holisticky pojímaným teoriím, které se snažily nalézt neměnné vývojové zákony, přičemž zapomínaly, že jejich vlastním a hlavním obsahem je člověk, podléhající náhodě, důsledkům afektivního jednání.

Tento typ konvergence historie a společenských věd je přitom obrazem dvojího paradoxu nechtěně zakotveného v dřívější diferenciaci.¹⁶ „Zatímco se progresivní dějepisce snažilo ve jménu své „sociologizace“ aplikovat holistický pohled na společnost, jenž byl progresivní sociologií příkře odmítán, právě ta se pokoušela o návrat k metodickému a teoretickému zázemí historismu¹⁷, který zatím historikové školy *Annales* úspěšně překonávali.“¹⁸ Spolupráce obou typů věd o člověku se proto ukázala jako do značné míry mimoběžná, spíše proklamativní a vycházející spíše z četby klasiků druhého, či dalších oborů, než ze skutečného aktuálního interdisciplinárního dialogu. Právě proto se další vývoj v těchto vědách ubíral jiným směrem. Historiografie tendovala v 60. letech k sociologicko-demografickému popisu, jenž vyústil v „dějiny mentalit“ a sociologie se specializovala na kvantitativní empirická šetření soudobé západní společnosti, především jejího politicko-ekonomického chování, sociokulturní antropologie směřovala k holistickému popisu myšlenkových a behaviorálních schémat nezápádních společností a k teoretizované reflexi své dosavadní podmíněnosti západním myšlením. První a třetí vývojový typ skýtal možnost nové konvergence, k níž došlo ve dvou protichůdných vlnách „antropologizace historie“.¹⁹

První z nich bezprostředně navazovala na zmíněnou sociologizaci historie a historizaci sociologie a sociální antropologii 60. let 20. století. Jednoho z jejich paradigmatických autorů představoval Edward Palmer Thompson (1924–1993).²⁰ Ukázalo se, že šlo pouze o pokus navázat na strukturalistické proudy moderní historiografie a jejich prostřednictvím na sociologickou teorii a metodologii. Tento pokus byl na počátku 80. let odsouzen k nezdaru. Historiografie si však z antropologie nepřestala půjčovat teoretické koncepty, volila k tomu však jiné paradigmatické autory jako Clifforda Geertze (1926–2006) a především tak činila s odlišnými úmysly.²¹ K této reorientaci, která znamenala vznik druhé vlny antropologizace historie došlo do značné míry také díky dřívější kritice strukturalistického dějepisu z pozic italské „mikrohistorie“²². Jeden z prvních kritiků strukturalistických dějin, Franco Venturi

¹⁵ „Dějiny mentalit“ se zabývají myšlenkovými strukturami určující chování individua (sociální skupiny). Viz NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 64.

¹⁶ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 77–78.

¹⁷ Pojmem „historismus“ se označuje proud historické vědy 19. století, nové pojetí dějin, kdy došlo k profesionalizaci historického bádání. Historismus vidí podstatu lidské existence v dějinnosti a zdůrazňuje historický původ a proměny institucí a myšlenkových systémů. Viz HAVELKA 2010.

¹⁸ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 78.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ K tomu viz DÜLMEN 1993—Richard van DÜLMEN: *Gesellschaft der Frühen Neuzeit kulturelles Handeln und sozialer Prozess*. Wien –Köln – Weimar 1993, 272–274.

²¹ K tomu viz SOUKUP 2000—Václav SOUKUP: *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha 2000, 178–188.

²² „Mikrohistorie“ se zabývá malými prostory, sociálními skupinami a malými, transparentními jednotkami. Viz DÜLMEN 2002, 80–82.

(1914–1994) si uvědomil, že tak velké celky jako postulované „mentality“ vlastně ztrácejí potřebnou výkladovou dynamiku vzhledem k historickému materiálu.²³ „Jinak řečeno, nejsou s to vysvětlit právě to, co tvoří specifikum historického studia; proč někteří lidé jednají jinak, než se od nich očekává, proč se nepodřizují v podstatě strnulým schématům historického vývoje, čím to je, že nejsou pouhým „průtočným dějin“, nýbrž jejich činnými aktéry?“²⁴ Dějiny se proto měly obrátit k podmínkám každodenního života a ke způsobům, jak byly vnímány prostými lidmi. Mikrohistorie obrátila svou pozornost ke konstrukci subjektivního dobového vnímání skutečnosti, k „individuální mentalitě“ a její divergenci od „dobové mentality“.²⁵

2.2. Historická antropologie

„Historická antropologie staví konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením do středu historické analýzy.“²⁶ V posledním čtvrtstoletí tak můžeme hovořit o návratu člověka do dějin.²⁷ Její koncept se přitom podstatně odlišuje od konstrukce člověka ve filozofické antropologii, která se ptá po podstatě, po obecně platných rysech lidství v dějinách. Historická antropologie se oproti tomu zaměřuje na mnohostrannou kulturně sociální podmíněnost jednotlivce v proměnách času, na zvláštnost a svébytnost lidského jednání, což vylučuje jednotný a uzavřený dějinný obraz člověka. Ten se vytváří teprve v historickém procesu.²⁸

Už historismus sice kladl důraz na lidskou individualitu²⁹, ovšem v jeho pojetí tvořili dějiny pouze silní mužové, zatímco obyčejní lidé zůstávali němí, uvěznění a skryti v přírodě a společnosti. Naproti tomu akcentuje historická antropologie účast všech lidí na dějinách jako takových, nejen na těch vlastních. Jejich sociální práce utváří – i když s různou mírou závažnosti – dějiny, do nichž člověk vnáší své myšlenky, zájmy a přání.

Konečně se historická antropologie odklání také od strukturálně historické perspektivy sociálních dějin, která pracuje pouze s objektivními strukturami a procesy, nepřiznává jednotlivci žádnou „svévolnou“ interpretaci a chápe ho pouze jako „nositele“ nebo dokonce „loutku“ těchto obecných struktur.

Historická antropologie tedy oproti těmto třem směrům, se kterými se neustále střetává a o jejichž překonávání se snaží, staví do ohniska svého zájmu člověka v jeho zvláštnosti, ucelenosti a závislosti na přírodě, společnosti a kulturní tradici. Dějiny jsou pojímány jako dílo vytvářené lidmi, a naopak člověk je definován jako dějinami formovaná bytost. Popis tohoto rozhraní, tj. určení prostoru a možností lidského jednání, je jedním z hlavních úkolů oboru.³⁰

Pro historickou antropologii má ústřední význam pojem kultury.³¹ Ten v posledních letech zaznamenal neobyčejný vzestup a při formulaci nových výzkumných zájmů téměř vytlačil pojem „společnost“. Pojem kultury tematizuje nové okruhy problémů sociálních dějin a zároveň také implikuje nové teoretické aspekty.

²³ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 68–69.

²⁴ Tamtéž, 69.

²⁵ IGGERS 2002, 96.

²⁶ DÜLMEN 2002—Richard van DÜLMEN: Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002, 11.

²⁷ NEŠPOR/HORSKÝ 2004, 61.

²⁸ DÜLMEN 2002, 11.

²⁹ JANDOUREK 2001—Jan JANDOUREK: Sociologický slovník. Praha 2001, 96.

³⁰ DÜLMEN 2002, 11–12.

³¹ K tomu viz SOUKUP 2000, 13–19.

Antropologicky orientovaná historiografie netematizuje pouze objektivní životní kontext, který zahrnuje např. hmotné statky, strukturu rodiny, svět práce nebo výchovné a vzdělávací instituce, ale zaměřuje se stejně tak na sociální praxi, způsoby vnímání, svět emocí a subjektivních pocitů lidí, kteří nejednají výhradně podle racionálních kritérií. Nad to se snaží antropologicky založené dějepisectví tyto dvě oblasti propojovat. Celkově se tedy zajímá o to, jak lidé vnímají své životní prostředí, práci, vrchnost, jak si k nim budují vztahy, jak formují objektivní skutečnosti a jak si je osvojují. Dějinné struktury a procesy utvářejí dějiny jen do té míry, pokud se týkají lidí, kteří spoluurčují jejich ráz a interpretují je, kteří si je ovšem především osvojují a kteří je spoluutvářejí. Člověk je tedy pojímán jako spolutvůrce struktur a jako takovému musí být přiznána role jak předmětu, tak „nosiče“ dějin.

Badatelské výzkumy toto produktivní zacházení člověka s jeho sociálním, kulturním a materiálním prostředím opakovaně prokázaly, a tím podnítily nejenom běžné otázky po individuální zkušenosti a vůli, ale také hledání významu událostí, struktur a procesů pro jednotlivce.³²

2.3. Antropologické přístupy v historickém bádání

To, co se v západoevropském dějepisectví začalo v posledních třiceti letech označovat jako „nové kulturní dějiny“, dějiny sociokulturní či historická antropologie, nepředstavuje nutně nástup nových, striktně aplikovatelných metod, které by měly důsledně odmítnout a nahradit stávající či stará interpretační schémata. Šlo spíše o jejich nuancování, o otevření nových metodologických východisek. Tyto nové, kulturněhistorické, resp. historicko-antropologické perspektivy se od 70. let 20. století začaly vymezovat vůči dominantnímu makro-analytickému modelu interpretace dějin, který především vycházel z marxismu a ze strukturalismu a vyznačoval se zejména poměrně rigidním socioekonomickým determinismem a abstrahováním obecných, neosobních struktur. Antropologizující přístupy se naopak pokoušely narušit či nuancovat tyto neosobní struktury především jakýmsi „návratem člověka do dějin“. Zaměřily se především na možnosti individuálního jednání, na subjektivní chápání a prožívání historických jevů „zdola“, tedy z pohledu zúčastněných. Historická antropologie se tak táže po těch nejsamozřejmějších jevech, jako je příbuzenství, víra či smrt, a snaží se pochopit, co tyto jevy znamenaly v rámci studované společnosti, co znamenaly pro ty, kdo v této minulé společnosti žili, vstupovali do příbuzenských vztahů, věřili a umírali. Měla by tak napomoci pochopit svět symbolů a významů, v jejichž rámci se historičtí aktéři pohybovali – a tím i lépe pochopit jejich postoje a motivaci.³³

Výsledky historicko-antropologických zájmů nezávisí pouze na přístupech k problému a na kladení otázek; podstatný význam mají prameny, které nejsou stejně dobře zachovány ve všech oblastech Evropy ani mimo ni. Konjunktura určitých témat je často podmíněna existencí pramenů s potřebnou vypovídající schopností, které podávají svědectví o každodenním životě. Z tohoto důvodu je v konkrétní výzkumné praxi patrné zaměření na raný novověk.³⁴

³² DÜLMEN 2002, 39–40.

³³ NODL/TINKOVÁ 2007—Martin NODL / Daniela TINKOVÁ (ed.): Antropologické přístupy v historickém bádání. Praha 2007, 9–10.

³⁴ DÜLMEN 2002, 79.

Můžeme tedy konstatovat, že metodické vědomí historické antropologie posiluje historiografii, která tím pádem umožňuje rekonstruovat dějiny v celé jejich komplexnosti. Díky historicko-antropologickému přístupu se hranice mezi jednotlivými disciplínami, obdobími a zeměmi stávají přístupné, což má za následek, že se nezávisle na období, společnosti a metodách tematizují obecné problémy zacházení a vypořádávání se člověka se sebou samým i se svým společenským prostředím.³⁵

2.3.1. Mikrohistorie a makrohistorie

„Přihlášení se k mikrohistorii patří k podstatným znakům historické antropologie.“³⁶ Podle Martina Nodla můžeme rozlišovat tři roviny mikrohistorie: „1) mikrohistorii, jejímiž hrdiny jsou doposud přehlíženi reprezentanti spodních pater společnosti; 2) mikrohistorii konfliktu; 3) „demografickou“ či populační mikrohistorii.“³⁷ Všechny tři mají k historické antropologii velmi specifický vztah a z antropologických přístupů využívají jen omezenou část. Ani jeden z vymezených mikrohistorických přístupů však neexistuje sám o sobě a každý má v historickém diskurzu³⁸ 20. století své předchůdce.³⁹

V 70. a 80. letech 20. století se základní východiska sociálních dějin stala nejen v západní Evropě, nýbrž i ze strany řady východoevropských historiků předmětem kritiky. Hlavním terčem této kritiky byla víra sociálních dějin v pozitivní působení modernizačního procesu. Ztrátu optimistické víry v sociální a politickou prospěšnost technologického pokroku považovali Carlo Ginzburg (narozen 1939) a Carlo Poni (1912–2007), dva přední představitelé italské mikrohistorie, za hlavní příčinu úpadku makrohistorických koncepcí, a tím i sociálněvědních přístupů k dějinám. Jejich hlavní námitkou vůči sociálněvědnímu pohledu na světové dějiny, jehož páteří byl proces modernizace, bylo nedostatečné zohlednění lidského rozměru tohoto procesu. Tento proces podle nich rozhýbal nejen výrobní síly, nýbrž také uvolnil pustošící, destruktivní energii, které s nimi byla neoddelitelně spojena. Navíc proběhla „za zády“ skutečných lidí, zejména „malých lidí“, kteří byli sociálněvědní historiografií přehlíženi stejným způsobem jako konvenčními politickými dějinami, omezenými na vysoce postavené a mocné. Dějiny se proto měly obrátit k podmínkám každodenního života a ke způsobům, jak byly vnímány prostými lidmi.⁴⁰

Tento nový, diferencující pohled, nepřipouštějící unáhlená zobecnění, má ovšem také své hranice. Velké souvislosti a procesy se v mikrohistorické rovině dají jen stěží rozvést. Především se mikrohistorie potýká s problémy, když chce odhalit sociální proměny v průběhu třeba jen krátkého, natož pak delšího období, protože působení objektivních změn lze z bezprostředního jednání lidí odvodit jen omezeně. Globální popis a výklad nějakého jevu nebo problému sice není cílem historické antropologie, přesto zůstává jejím úkolem uplatnit získané poznatky v doložitelném historickém výkladu, v němž člověk rozpoznává sám sebe.

³⁵ Tamtéž, 90.

³⁶ DÜLMEN 2002, 80.

³⁷ NODL 2004—Martin NODL: Mikrohistorie a historická antropologie. In: Dějiny – teorie – kritika, 2004, 238.

³⁸ V moderní (zejména francouzské) filosofii, a ve společenských vědách, se dnes pojem „diskurz“ často používá. Podle Michela Foucaulta jde o jistý způsob chápání a porozumění skutečnosti v určité epoše a oboru, který se charakteristickým způsobem promítá do jazyka a jeho možnosti tak podstatně ovlivňuje. Viz JANDOUREK 2001, 64.

³⁹ NODL 2004, 238.

⁴⁰ IGGERS 2002, 95–96.

Mikro a makrohistorické perspektivy se beztak musí navzájem sblížovat, protože mikrodějiny bez makrohistorického pohledu ztrácejí na poznávací schopnosti, a opačně makrohistorie se vzdaluje realitě a zužuje spektrum relevantních poznatků, nevezme-li na vědomí výsledky mikrodějinného bádání.⁴¹ Podle Richarda van Dülmena: „Historik musí mít při psaní dějin stále na zřeteli jak malou, tak velkou historii v různých souvislostech a smí slibovat pouze přiblížení se objektivní skutečnosti.“⁴²

2.3.2. Návrat vyprávění

V roce 1979 uveřejnil Lawrence Stone (1919–1999) v časopise *Past and Present* svůj esej „Návrat vyprávění: úvahy o staronovém dějepisectví“. Stone v této stati poukazuje na změnu, která nastala v historické vědě v sedmdesátých letech. Během tohoto období historikové sociálních dějin opustili víru v možnost „systematického vědeckého výkladu historické změny“. Na místo toho došlo k obnovení zájmu o nejrůznější stránky lidského bytí, které bylo doprovázeno přesvědčením, že kultura určité sociální skupiny nebo dokonce i vůle jednotlivce mohou být stejně důležitými příčinnými faktory změny jako nadosobní výrobní síly nebo demografický růst. Důsledkem obnovení zájmu o zkušenost a prožitky konkrétních lidí byl také návrat narativních forem dějepisectví.⁴³ Hlavním argumentem narativistické kritiky dějepisectví je, že vyprávění má vysvětlující sílu a to proto, že konstruuje souvislost jevů.⁴⁴

Předním představitelem narativistické kritiky v dějepisectví je Hayden White (narozen 1928), který patří k jejím zakladatelům. White má za to, že předmětem každé historické reprezentace je interpretace určitých událostí, tj. přetvoření „surové“ materie tak, jak ji zachytily prameny, ve smysluplný literární útvar, mající nějaký děj.⁴⁵ Interpretace se tak sestává z výběru historických událostí, které budou ve výsledné reprezentaci figurovat, či potlačení jiných událostí, které pro určitý děj nemají význam, přičemž samotný proces interpretace není odkrýváním něčeho, co je implicitně v událostech samotných přítomno, je ale výsledkem historikovi invence.⁴⁶ Dalším významným myslitelem zabývajícím se „návratem k vyprávění“ je Paul Veyne (narozen 1939).⁴⁷ Podle narativistů je historie vyprávění plná, historik je vypravěčem, jehož příběhy nejsou tak odlišné od těch, které vypráví prozaik; rozdíl mezi vědeckým textem a literární fikcí je tak oslaben. Narativismus se díky své relativizační povaze stává předmětem kritiky snažící se hájit vědecký status historických věd.⁴⁸ Můžeme tak říci, že: „Obrat k subjektivní stránce dějin s sebou také přinesl kritické přehodnocení vědecké racionality historických věd.“⁴⁹

Historická antropologie staví konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením do středu historické analýzy. Dále vůbec nezprostředkovává pouze prostá

⁴¹ DÜLMEN 2002, 81–82.

⁴² Tamtéž, 82.

⁴³ IGGERS 2002, 91.

⁴⁴ STORCHOVÁ 2007—Lucie STORCHOVÁ (ed.): *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha 2007, 20.

⁴⁵ FEUEREIS 2011—Eduard FEUEREIS: *Narativismus a historiografie*. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2011, 8.

⁴⁶ WHITE 2011—Hayden WHITE: *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno 2011, 10.

⁴⁷ K tomu viz VEYNE 2010—Paul VEYNE: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010.

⁴⁸ FEUEREIS 2011, 9.

⁴⁹ IGGERS 2002, 91.

fakta a popisy každodenního dění, ale interpretuje je a analyzuje je. Zásadní význam má pro ni ovšem rehabilitace narativních dějin, na které historická věda dlouho pohlížela s despektem a které dlouho zanedbávala.⁵⁰ Narativní analýza se pak obrátila i k formální stránce „dělání historie“, čímž se pro celý diskurz otevřel prostor pro úvahy o své vlastní disciplíně a metodách – tedy o úvahy nad „psaním dějin“. A jedním z nejvýznamnějších představitelů tohoto typu úvah je Michel de Certeau, jehož přístup představím v následující kapitole.

⁵⁰ DÜLMEN 2002, 48.

3. Psaní dějin Michela de Certeau

Michel-Jean-Emmanuel de la Barge de Certeau se narodil 17. května 1925 v Chambéry. Po studiu klasické filologie a filosofie v Grenoblu, Lyonu a Paříži vstoupil roku 1950 v Lyonu do jezuitského řádu a roku 1956 byl vysvěcen na kněze. Téhož roku založil časopis *Christus*, s nímž trvale spolupracoval. Roku 1960 získal doktorát teologie na pařížské Sorbonně prací o jednom z prvních jezuitských mystiků Pierru Favre. Byl silně ovlivněn Jacquesem Lacanem⁵¹ a zabýval se také psychoanalýzou⁵². Přednášel v Paříži na Institut catholique a na École des hautes études en sciences sociales (EHESS)⁵³, dále na univerzitách v Ženevě a v San Diegu v USA. Zemřel v Paříži 9. ledna 1986.

Pole působnosti de Certeau mělo mimořádně široký intelektuální záběr. Je jedním ze zakladatelů kulturních studií. Jeho bibliografie zahrnuje rozličné studie na poli historiografie, psychoanalýzy, sociologie, literatury a literární kritiky, filosofie, religionistiky, antropologie a ekonomie. Řadu knih a článků věnoval otázkám křesťanské víry a její krize v současném světě. I přes různost témat za sebou zanechal vnitřně soudržné dílo, které je ve všech směrech vedeno stejnými myšlenkovými nároky.⁵⁴

Mezi významná díla Michela de Certeau patří:

- *La Prise de Parole* (Dobytí slova), Paris 1968
- *L'Absent de L'Histoire* (Kdo chybí v dějinách), Paris 1973
- *La Culture au Pluriel* (Kultura v množném čísle), Paris 1974
- *L'écriture de l'Histoire* (Psaní dějin), Paris 1975
- *Politica e Mistica. A Questioni di Storie Religiosa* (Politika a mystika. Otázky náboženských dějin), Milán 1975
- *Une Politique de la Langue: La Révolution Française et les Patois, l'enquête de Grégoire* (Politika jazyka. Francouzská revoluce a nářečí) (s Dominique Julia a Jacques Revelem), Paris 1975
- *La Réveil Indien en Amérique Latine* (Indiánské probuzení v Jižní Americe) (s Yves Materne), Paris 1977
- *L'Invention du Quotidien. Vol. 1, Arts de Faire* (Vynález každodennosti I. Jak se to dělá), Paris 1980
- *Croire. Une pratique de la différence* (Věřit: praxe difference), Urbino 1981
- *Histoire et Psychoanalyse entre Science et Fiction* (Historie a psychoanalýza mezi vědou a fikcí), Paris 1987

⁵¹ Jacques Lacan (1901–1981) byl klíčovou postavou postmoderní psychoanalýzy. Na počátku 50. let 20. století ohlásil, že usiluje o "návrat k Freudovi". Viz JANDOUREK 2001, 139.

⁵² Pojem „psychoanalýza“ označuje teorii osobnosti založenou Sigmundem Freudem (1856–1939). Spolu s analytickou psychologií (Jung), individuální psychologií (Adler), kulturní psychoanalýzou (Horneyová, Fromm, Sullivan) a dalšími spadá do oblasti psychodynamické psychologie, která za základ lidské psychiky a motivace lidského chování považuje neuvědomované procesy skryté probíhající v podvědomí, předvědomí či nevědomí. Viz RYCROFT 1968—Charles RYCROFT: Kritický slovník psychoanalýzy. In: Institut aplikované psychoanalýzy, <http://www.iapsa.cz/rycroft/author.php>, vyhledáno 22. 4. 2015.

⁵³ „École des hautes études en sciences sociales (EHESS)“ je vysoká škola společenských věd v Paříži, kterou roku 1947 založil historik Lucien Febvre (1878–1956). Podporuje zejména interdisciplinární spolupráci široké řady oborů. Viz <http://www.ehess.fr/fr/>, vyhledáno 22. 4. 2015.

⁵⁴ GIARD 2006—Luce GIARD: Michel de Certeau's Biography. In: A conference in celebration of the 20th anniversary of Michel de Certeau's death, 2006.

V této kapitole se budu zabývat vztahem mezi dějinami a psaním, tak jak ho de Certeau chápe a popisuje ve svém díle *Psaní dějin*.

3.1. Vztah mezi psaním a dějinami, líčením a skutečností

Pro Michela de Certeau je příznačná kombinace strukturální metody s psychoanalytickým přístupem, který do francouzského freudismu⁵⁵ uvedl myslitel Jacques Lacan.⁵⁶

Problematiku vztahu mezi psaním a dějinami de Certeau vysvětluje ve své knize *Psaní dějin* prostřednictvím myticky zbarvené alegorické ilustrace historického setkání Ameriga Vespucciho s Indiánkou jménem Amerika [I.]. Objevitel Vespucci vystoupil z moře. Stojí, oblečen, s brněním pod šaty a s křížem v ruce, vyzbrojen evropskými atributy vědění, a za sebou má koráby, které odvezou na západ poklady zdejšího ráje. Proti němu leží nahá Indiánka Amerika, ženské tělo právě se probouzející uprostřed exotického rostlinstva a zvířectva jako zatím nepojmenovaný protiklad. Dobyvatel tak její tělo „popíše“ a vepíše tam svou vlastní „historii“ a pojmenuje ji „latinská“ Amerika.

Tento eroticko-válečnický obraz má téměř mytickou výpovědní hodnotu. Představuje začátek nového západního fungování písma. Van der Straetova ilustrace vystihuje Vespucciho překvapení z této země, u níž jako první přesně vystihl, že je to „nová země“ dosud neexistující na mapě – neznámé těleso, které dostane jméno po svém objeviteli Amerigovi. Ale již je tu naznačena i kolonizace tohoto tělesa mocenskou silou, kdy jde o „dobytí tím, co je psáno“. Nový svět bude použit jako bílá stránka, kam lze psát, co je vůlí západu. Z prostoru patřícího někomu jinému si udělá pole pro expanzi svého produkčního systému.⁵⁷ „S využitím mezery mezi subjektem a objektem celé operace, mezi „vůlí psát“ a „(po)psaným tělesem“ se vyrobí západní dějiny. „Psaní dějin“ rovná se studiu psaní jako historické praxe.“⁵⁸

De Certeau ukazuje, že v rámci této historické praxe, je vhodnější místo chronologické rekonstrukce dějin, příliš spoléhající na lineárnost času, poukázat na „současné“ místo, z něhož se otázky formulují, „zvláštnost“ daného pole, materiálu i procesů, které by umožnily rozebrat operaci psaní, i „metodologické odbočky“ (sémiotické⁵⁹, psychoanalytické atd.), které do západního fungování psaní vnášejí další teoretické i praktické možnosti.⁶⁰

Podle De Certeau „historiografie (tedy „historie“ a „psaní“) již ve svém názvu obsahuje paradox, téměř oxymoron, ze sloučení dvou protikladných pojmů –

⁵⁵ Pojmem „freudismus“ se všeobecně označují různé školy a směry, které se snaží aplikovat psychologické učení Sigmunda Freuda při objasňování kulturních, literárně uměleckých a společenských jevů. Freudismus je filozofickou, sociologickou a antropologickou doktrínou, kterou je třeba odlišit od psychoanalýzy jako konkrétní metody a techniky průzkumu nevědomých psychických procesů. Freudismus vzniká univerzalizací principů psychoanalýzy a vede k psychologizaci jak společnosti, tak osobnosti. Viz RYCROFT 1968—Charles RYCROFT: Kritický slovník psychoanalýzy. In: Institut aplikované psychoanalýzy, <http://www.iapsa.cz/rycroft/author.php>, vyhledáno 22. 4. 2015.

⁵⁶ UMLAUF 2007—Václav UMLAUF: Historická paměť a dějiny. In: symposium „Dialog mezi teologií a filozofií“, 2007.

⁵⁷ CERTEAU 2011—Michel de CERTEAU: *Psaní dějin*. Brno 2011, 5–6.

⁵⁸ Tamtéž, 6.

⁵⁹ Pojem „sémiotika“ je nauka o znakových systémech. Oblastí jejího zájmu nejsou jen jazykové znaky, ale obecně i všechny ostatní znakové systémy (piktogramy, dopravní značky apod.). Viz JANDOUREK 2001, 213.

⁶⁰ CERTEAU 2011, 7.

skutečnosti a líčení.⁶¹ Za její úkol považuje tyto pojmy spojit a tam, kde to není možné, dělat, jako by je spojovala.⁶² A na tomto vztahu mezi „líčením“ a „skutečností“ vznikly jeho studie o psaní a dějinách.

3.2. Psaní a dějiny

Klasický francouzský historik Jules Michelet (1798–1874) uvádí ve svém hlavním díle *Dějiny Francie*⁶³ zajímavou myšlenku, že mrtví, které vzkřísil svým dílem k literární existenci, se navracejí do svých hrobů méně smutní. De Certeau dlouze uvažuje o tomto výroku vzhledem k úkolu a poslání dějepisce. Historik provádí zvláštní typ pohřebního ritu, jenž závisí na jeho představivosti. Vyvolává k životu abstrakce představující například „lid“ a nechává je mluvit, jako by reálně existovaly. Jejich klíčovou charakteristiku přitom tvoří skutečnost, že nemají žádný hlas mimo historikovo dílo. Smrt je převedla na stranu „jiného“, do říše, kde vládne věčné mlčení. Historik hledá onoho tajemného jiného proto, aby jej ve svém díle domestikoval. Ten pak přestane světem bloudit jako strašidlo a dostane literární hrobku zhotovenou historikem. Tím se minulost stává součástí naší přítomnosti. Pisatel symbolicky, v řádu jazyka, překonává jinak nepřekonatelný rozdíl mezi minulostí a přítomností. Zmíněná postava „jiného“, jehož historik křísí k životu, představuje z psychoanalytického hlediska vyplnění prázdnoty, kterou zde zanechala smrt. Sociální těleso, jehož je historik součástí, překonává tuto fyzickou smrt tím, že konstruuje tělo věděné, čili historiograficky diskurz o minulosti. Dává mrtvé do literárně zhotovených hrobů a nám zanechává písemně doložený smysl jejich existence.

De Certeau připomíná, že přírodní národy vnímají minulost a smrt odlišným způsobem než racionální západní civilizace. Tradiční kultury nechávají mrtvé žít mezi živými, protože jejich přítomnost otevírá a umožňuje budoucnost.⁶⁴ Například v Indii „nové formy nevytlačují ty staré“, spíše se „hromadí vrstvy“. Nepociťuje se potřeba nějak garantovat postup času tím, že se na všechno „minulé“ hledí s odstupem, ani není nutné definovat místo a vymezit se vůči „bludům“. „Klíčovou skutečností“ indických dějin je naopak „proces koexistence a prolínání“. Podobně u madagaskarských Marinů, kde jsou dějiny „výsadou“, kterou je třeba si připomínat, aby se neztratilo povědomí o sobě samém. V jádru dějin je lid, který sahá od minulosti do budoucnosti. Pro dahomejské Fo jsou dějiny „slovem o těch uplynulých časech“ – slovo je působení, které přichází z dřívějšíka a nese se do budoucnosti.⁶⁵ Vědecká historiografie naopak nechá mrtvé být mrtvými. Vyloučí je z aktuálního života tím, že o jejich absenci organizuje společensky významný diskurz, který je vědecky doloženým porozuměním minulosti a má hodnotu vědeckého modelu. Tím dostává historie podíl na pravdivosti a její diskurz může ve společnosti efektivně působit. De Certeau se zásadně zajímá o způsob, jímž se domestikace minulosti provádí v západní civilizaci.⁶⁶

⁶¹ CERTEAU 2011, 7.

⁶² Tamtéž.

⁶³ Srv. MICHELET 1930—Jules MICHELET: *Histoire de France*. 1930.

⁶⁴ UMLAUF 2007.

⁶⁵ CERTEAU 2011, 12.

⁶⁶ UMLAUF 2007.

3.3. Historie jako praxe

De Certeau říká: „Dělat dějiny je praxe.“⁶⁷ Úměrně tomu, jak universální bádání zůstává vzdáleno praxi a technickému přístupu k věci, řadí se tam mezi „pomocné vědy“ všechno, co má k dějinám nějaký technický vztah; dříve to byla epigrafie, papyrologie, paleografie, diplomatika nebo kodikologie, dnes muzikologie, folklorismus, informatika atd.

Platí-li, že se historie svým uspořádáním vztahuje k nějakému místu a nějaké době, týká se to v první řadě pracovních technik. Obecně řečeno se každá společnost chápe „historicky“ za pomoci nástrojů, které jsou jí vlastní.⁶⁸

Při rekonstrukci objektu vědění si historik podle de Certeau přesně vymezí své místo a metodu, a tím i možný okruh vědění. Všechno ostatní mu vypadne mimo obzor jako „nedůležité“. Tím se dostává do centra metodické úvahy „konstituce místa“, odkud historik produkuje své vědění. Situovanost badatele není dána přímo v díle. Místo, odkud vědec svůj diskurz píše, je nepřímě ohraničeno tím, že každá práce něco zapovídá a něco odhaluje; určitá zkoumání jsou možná a jiná ne. Například psaní historie ve stylu školy Annales nebylo možné v 19. století, kdy sociální vědy jako takové ještě neexistovaly. Pak místo, odkud se historie provozuje, se vyznačuje dvojí lokalizací: jednak produkcí daného díla „o něčem“ a jednak historikovým zamyšlením nad způsoby, „jak“ svou práci provozuje a v jakém smyslu je součástí onoho sociálního tělesa, které svou minulost poznává a zpracovává.

Subjekt a objekt historie se doplňují. Historik je dějinně zakotven a z hlediska své subjektivity produkuje svůj objekt, například dějiny řecko-perských válek (Hérodot)⁶⁹ nebo proměny Středomoří (Braudel)⁷⁰. Autor, jeho metodologické postupy a výsledný model pochopení událostí tvoří nerozlučnou jednotu. De Certeau zdůrazňuje skutečnost, že historik tvoří součást sociálního organismu. Dílo o minulosti vždy představuje komplexní soubor sociálně podmíněných praktik, protože jednotlivý historik vždy patří k určité historické škole. Svým dílem pisatel bojuje ve společnosti o uznání, o prostředky k práci a často i k obživě. Tím zapadá do celkové situace, v níž dílo působí a kde se také hodnotí. Výsledné dílo získává sociální působnost a přesahuje osobní zaujetí jednotlivce.

Zasazení dějepisné knihy do určité životní a společenské situace není jen nahodilou věcí, nýbrž podstatně ovlivňuje výběr historikova zkoumání, kladení otázek a třídění materiálu na důležitý a nedůležitý. Každé historické bádání je spojeno s nějakým společensko-hospodářským, politickým a kulturním místem. Příslušnost autora k určité škole, k sociální vrstvě atd. se ukazuje jako ono základní místo, odkud svůj diskurz vede.

Jednotlivé historické dílo, historie jako sociální aktivita a nakonec i vědění produkované historií představují základní modalitu, v níž západní civilizace pojímá minulost. Fundované psaní o minulosti je jedinečné („dílo historika XY“) – presto tvoří soubor sociálně daných praktik („dějepis“) – a tyto praktiky produkuje sobě vlastní předmět vědění („historické poznání“). Tento celkový diskurz produkuje nové vědění a tím konstruuje nový předmět historického zkoumání, jenž předtím neexistoval. Absolutní „jinakovosti“ však není možné dosáhnout: tato „arché“, počátek, leží mimo

⁶⁷ CERTEAU 2011, 76.

⁶⁸ Tamtéž, 76–77.

⁶⁹ Viz HÉRODOTOS 2004—HÉRODOTOS: Dějiny. Praha 2004.

⁷⁰ BRAUDEL 1998—Fernand BRAUDEL: Les mémoires de la Méditerranée. Paris 1998.

dosah historika, protože ji střeží smrt. Přesto je možné ustavit fundovaný diskurz o této nedostupnosti, což činí historikova rozprava. Historik tvoří součást sociálního tělesa a jeho diskurz vyplňuje prázdné místo na pomyslné mapě historie.⁷¹

3.3.1. Historická instituce

Na přelomu 18. a 19. století se s relativním odstupem od „veřejných záležitostí“ i od věcí náboženských vytvořil „vědecký“ prostor. Přetržka umožňující společenské jednotce stát se „vědou“ ukazuje, že probíhalo nové společenské třídění. Tento zlom svým působením navenek vytvořil z místa propojeného s dalšími nový celek a jeho působením dovnitř vznikla věda neoddělitelně spjatá s jistou společenskou institucí.

Tento původní model se od té doby vyskytuje všude, rozšířil se i v podobě mnoha podskupin a škol. Společenská instituce (společnost pro studium toho a toho) tak tedy zůstává podmínkou vědecké komunikace. Od „pozorovatelů člověka“ z 18. století přes fakulty 19. století až po vytvoření 6. oddělení *École pratique des hautes études* školou *Annales* (1948) si každá „disciplína“ uchovávala svůj podvojný charakter zákona platného jak pro určitou skupinu, tak pro vědecký výzkum.⁷²

De Certeau říká, že „instituce neposkytuje „doktríně“ jen společenské zázemí; ona ji vůbec umožňuje a nepozorovatelně si ji přizpůsobuje. Není to tak, že by jedna byla důvodem druhé!“⁷³

Každá historická „doktrína“, která zastírá svůj vztah ke společnosti, je abstraktní. Popírá to, proč vůbec má být vypracována. Visí pak ve vzduchoprázdnu, protože si nevědomky a bez ohlášení zrušila své vlastní souřadnice – moc, která má svou logiku, místo, které poskytuje zázemí a „pevný bod“ disciplíně rozrůstající se do řady děl atd. „Vědecký“ diskurz, který nemluví o svém vztahu ke společenskému „korpusu“, nemůže nic říci k praxi a přestává být vědecký. Pro historika to je zásadní otázka. Nejdůležitějším předmětem historika je právě tento vztah ke společenskému korpusu a navíc není možné o něm pojednávat bez zpochybnění historiografického diskurzu samého.

Historický diskurz nelze analyzovat nezávisle na instituci, podle níž je nenápadně uspořádán, ani pomýšlet na nějakou obnovu disciplíny, kterou by měla zajistit pouhá změna jejich konceptů, aniž by se změnila i celá situace. Z tohoto úhlu pohledu De Certeau poukazuje na práci Jürgena Habermase (narozen 1929), který ve své práci ukazuje, že je nutné provést „repolitizaci“ humanitních věd, a že není možné ani jejich hodnocení, ani pokrok v nich, dokud nebude vypracována „kritická teorie“ jejich současné situace ve společnosti.

Otázka kterou klade Habermasova kritická sociologie, se mimochodem kompletně rýsuje již v historickém diskurzu. Sám text nezávisle na teoretických ostrých výhradách přiznává svůj vztah k instituci. Například autorovo „my“ patří ke „konvenci“. V textu představuje jakousi společenskou smlouvu „mezi námi“. Diskurz „vede“ subjekt v množném čísle. Ono „my“ si přizpůsobuje jazyk tím způsobem, že v něm vystupuje jako mluvčí. Tím se potvrzuje přednost historického diskurzu před každým jednotlivým historiografickým dílem a vztah tohoto diskurzu ke společenské instituci. Zprostředkováním pomocí onoho „my“ zaniká alternativní možnost, která by připisovala historii buď určitému jedinci (autorovi, jeho osobní filosofii atd.), nebo

⁷¹ UMLAUF 2007.

⁷² CERTEAU 2011, 67.

⁷³ Tamtéž.

nějakému obecnějšímu subjektu (době, společnosti atd.). Místo těchto subjektivních záměrů a poučených obecností staví pozitivní existenci jistého „místa“, na něž je diskurs vázán, aniž by se omezoval jen na ně.

Habermasovu „my“ odpovídá první osoba plurálu skutečných čtenářů. Veřejnost však není skutečným adresátem historické knihy, i když jí poskytuje finanční i morální podporu. Jako dříve žák mluvil ke třídě, ale za zády měl učitele, dílo nehodnotí ani tolik kupující, jako autorovi „spolužadatelé“ a „kolegové“, kteří je známkuji podle vědeckých kritérií odlišných od laických, pro autora, jenž chce napsat historiografické dílo, však rozhodujících. Ono prostředí má své zákony. Určují možnosti s proměnlivým obsahem, ne však zákazy, a udávají „předpisy“ platné pro práci. Když knihu skupina „nepřijme“, propadne se do kategorie „popularizace“, která je přijímána s většími či menšími sympatiemi, ale z žádné studie neudělá „historiografii“. Má-li být historiografickou výpovědí, musí být „akreditována“. Statut jedinců, kteří mají výlučné právo, ať tradičně nebo určením, právně definované nebo spontánně přijímané, pronášet takové diskurzy, závisí na „zkoušce způsobilosti“, která zařadí spisovatelovo „já“ pod ono „my“, jímž se vyznačuje kolektivní práce, neboli uschopňuje mluvčího zasahovat do historiografického diskurzu. Tento diskurs i skupina, která jej produkuje, „dělá“ historika historikem, i když atomistická ideologie „svobodného“ povolání udržuje falešnou představu o existenci autorského subjektu a o tom, že historie vzniká z bádání jednotlivců.

Obecněji řečeno „historický“ text (to znamená nějaký nový výklad, použití vlastních metod, vypracování jiných zásadních věcí, posun v definování a úzu u nějakého dokumentu, originální způsob uspořádání atd.) vypovídá o operaci, která zapadá do celku určitých praktik. Toto je prvořadé hledisko a ve vědeckém výzkumu to základní. Určité studijní téma bude definováno svým vztahem k jiným současným studiím, „stavem té otázky“, problematikou, již zkoumá daná skupina, a strategickými body této problematiky, včetně výbojů a výjimek, které tam již platí nebo se prosazují vůči části sítě, jejíž prvky jsou navzájem těsně provázány a jejichž dynamickou kombinací je dána v určitý okamžik forma historie.

Co tedy v historii znamená podle de Certeau „hodnotné dílo“? To je takové dílo, které uznají za hodnotné kolegové, které lze začlenit do nějakého operačního celku. Takové, které představuje pokrok vzhledem k současnému stavu historických „předmětů“ a metod a které při vší své svázanosti s prostředím, kde vzniká, samo nabízí možnosti dalších výzkumů. Historická kniha nebo článek je zároveň výsledek i příznak skupiny fungující jako laboratoř.⁷⁴ De Certeau má za to, „že stejně jako auto vyrobené určitou továrnou, i historická studie je svázána s komplexností specifické a kolektivní výroby, a to mnohem více, než nakolik je výplodem nějaké osobní filozofie nebo projevem nějaké minulé „skutečnosti“. Je to „produkt místa“.⁷⁵

3.3.2. Historikova práce – spojení přírody a kultury

Náplň historikovy práce spočívá v řadě věcí od shromažďování dokumentů až po zredigování knih. Podle de Certeaua by bylo přehnané tvrdit, že historikovým „materiálem k rozboru“ nebo „odborným tématem“ je „čas“.⁷⁶ S použitím svých metod zpracovává fyzické předměty (papíry, kameny, obraz, zvuk atd.), které jsou z kontinua

⁷⁴ CERTEAU 2011, 70–71.

⁷⁵ Tamtéž, 71.

⁷⁶ Srv. AUGÉ 1999—Marc AUGÉ: Antropologie současných světů. Brno 1999, 108–120.

vnímaných věcí vytrženy v souladu s uspořádáním společnosti a se systémem náležitostí charakteristickým pro jistou „vědu“. Pracuje s nějakým materiálem tak, že z něj udělá dějiny. Přitom se dopustí manipulace, která jako všechny ostatní má svá pravidla. Taková manipulace je srovnatelná s výrobou z rafinované rudy – nejprve se suroviny (primární informace) zpracují na standardní výrobky (sekundární informace) a pak se přepraví z oblasti kultury („zajímavosti“, archívy, sbírky atd.) do jiné (dějiny). „Historické“ dílo se stává součástí vývoje, kterým společnost pozměnila svůj vztah k přírodě tak, že změnila „přírodní“ v užitkové (například les v oblast těžby) nebo v estetické (například hory v kultivovanou krajinu), nebo že jisté společenské instituci změnila její statut v statut jiný (například kostel byl přebudován na muzeum).

Historik se však nespokojí jen s tím, že by „přetlumočil“ kulturní jazyk do jiného, to znamená společenské produkty do předmětu historie. Může udělat kulturní prvky i z těch, které vytržil z přírodního prostředí. Sebraným materiálem počínaje (kam zahrne kameny, zvuky atd.) a knihou konče (v níž rostliny, mikroby nebo ledovce získávají statut symbolických předmětů), všude posouvá spojnicí mezi přírodou a kulturou. Upravuje prostor podobně jako urbanista, když zahrne louky do systému městských komunikací, jako architekt, který z jezera udělá přehradu, nebo básník, který postaví na hlavu vztah mezi „šumem“ a sdělením“... Proměňuje životní prostředí celou řadou kroků, které posouvají hranice a vnitřní místopis kultury. Přírodu „civilizuje“, což vždycky znamenalo a znamená, že ji „kolonizuje“ a mění.⁷⁷

Prvním historikovým krokem je „vyčlenění“ a shromáždění jistých předmětů nějak uložených, čímž se z nich stanou „dokumenty“. Toto nové kulturní přerozdělení je začátkem práce. Ve skutečnosti jde o to, že se tyto dokumenty „vyrobí“ okopírováním, přepsáním nebo vyfotografováním daných předmětů, které tím změni místo i statut. Tento krok spočívá v „izolování“ jistého korpusu podobně jako ve fyzice a v „denaturování“ věcí tak, aby se z nich staly předměty zapadající do mezer v jistém předem stanoveném celku. Materiál vzniká prostřednictvím smluvených kroků, jimiž se vytržil z upotřebitelného světa, nebo se hledá i za jeho hranicemi, a je zpracován k opakovanému přenosnému použití.

Již v původu našich moderních archiválií lze vidět kombinaci jisté „skupiny“ (vzdělanci), „místa“ (knihovny) a „praxe“ (opisování, tisk, sdělování, třídění atd.). Přesně tak vypadá technický komplex, který se na Západě začíná používat od 15. století se „sbírkami“ zakládanými Italy a pak ve Francii z peněz významných mecenášů toužících se zapsat do dějin (Medicejští, milánští vévodové, Karel Orleánský, Ludvík XII. ad.). Nový druh „práce“ (sbírat) se zde pojí s uspokojováním nových „potřeb“ (získání autority pro nedávno vzniklé příbuzenské i politické skupiny tím, že se ustaví vlastní tradice, listiny a „vlastnická práva“) a s produkcí nových „předmětů“ (vybírají se, uchovávají a opisují dokumenty), jejichž smysl bude nyní dán příslušností k celku (sbírce). Rodící se věda (učenost 17. století) tímto „vyhledáním zdrojů“ technického rázu získá své základy a pravidla.

Jakmile se tento podnik, který byl nejdříve spojen s činností právníků, státních úředníků, literátů, advokátů, činovníků z řad měšťanstva, soudních dokumentátorů, dostal do rukou odborníků, dosáhl velkého rozmachu a vlivu. Byl produkční i reprodukční. Od roku 1470 byl pevně svázán s knihtiskem – místo „sbírky“ se objevila „knihovna“. „Sbírat“ dlouho znamenalo vyrábět předměty – opisovat nebo tisknout, vázat, třídít... A s rostoucím množstvím předmětů, které sběratel hromadí, se zapojuje do pásové výroby „dějin“ určených k „udělání“ (nebo předělání) v souladu s novými

⁷⁷ CERTEAU 2011, 79–80.

intelektuálními a společenskými požadavky. Sbírka tedy s sebou nese zásadní změnu pracovních nástrojů, věcem dává nová místa, nově definuje vědomostní jednotky a nabízí prostor pro nový začátek, v němž „obrovská mašinerie“ začíná pracovat na jiných dějinách.

Učenec chce získat všechny „rarity“, které se k němu dostávají z nejrůznějších směrů, kam jej táhne jeho zvědavost, a pak musí vymyslet takové pojmosloví, aby se jim dalo rozumět. De Certeau soudí podle vývoje jejich aktivit, že učenci se již od 16. století zaměřovali na metodické „vynalézání“ nových znakových systémů za pomoci analytických postupů (rozkládání, skládání). Vysnili si vyčerpávající taxonomii a umanuli si vytvořit univerzální nástroje odpovídající nesmlouvavému požadavku na úplnost. Symboly spojené s textem, které odkazují ke skrytému smyslu prostřednictvím figur (alegorie, znak, emblém atd.), nutně vyžadují kompletní komentář někoho, kdo je dost „moudrý“ nebo hluboký, aby rozpoznal jejich smysl.

De Certeau si myslí, že i současný historik si pro stanovení zdrojů předurčí místo, „aparát“ a techniky. Avšak první známkou posunu historikovy práce je skutečnost, že využívá známé fondy jinak a například u archiválií mění jejich dosavadní určení sloužit náboženským nebo rodinným účelům. Dále se podle nových požadavků stávají dokumentárním materiálem i nástroje, dobová kuchyně, zpěvy, lidová malba, rozložení obdělávané půdy, městský místopis atd.⁷⁸ De Certeau vidí smysl v historikově práci v kritickém zkoumání sociologických, ekonomických, psychologických a kulturních modelů.⁷⁹

3.3.3. Psaní

Znázornění neboli literární inscenování považuje de Certeau za „historické“ pouze tehdy, je-li vázáno na jisté „společenské místo“ vědecké operace, je-li institucionálně a technicky spojeno s „praktickým odstupem“ vzhledem k současným kulturním a teoretickým modelům. Není historickým textem to, co výslovně nezmiňuje vztah k nějakému společenskému korpusu a k jisté vědní instituci. Navíc nesmí chybět „znázornění“, prostor vyhrazený pro zpodobení. „Výstavbu psaného“ považuje de Certeau za fázi v mnoha ohledech podivnou. Vede od praxe k textu, jinými slovy je to operace přechodu od badatelské praxe k vlastnímu psaní. Touto proměnou dospěje to neurčité „vyzkoumané“ k něčemu, co lze nazvat „služebnost“ psaní. Skutečně lze mluvit o „služebnosti“, protože vytvoření textového prostoru s sebou nese celou řadu nešetřených zásahů vůči analytickým postupům. V diskurzu jako by začal platit zákon, který protirečí pravidlům praxe.

První omezení, které si vynucuje diskurs, je, že na začátek staví to, co je ve výzkumné skutečnosti až cílem, ba dokonce únikovým bodem. Zatímco výzkum začíná v současnosti, na určitém společenském místě s daným institucionálním nebo konceptuálním pozadím, výklad postupuje „chronologicky“, začíná tím nejstarším. Psáním jsou dějiny podrobeny druhému omezení – vzhledem k výchozí množině modelů se v praxi dává přednost taktice odstupu, což si protirečí s potřebou dovést knihu nebo článek k nějakému „závěru“. Výzkum nikdy nekončí, zatímco text musí mít konec, a tato struktura „se zarážkou“ se projevuje od samého úvodu, který již má na zřeteli povinnost skončit. Celek potom působí jako pevná konstrukce historických prvků, pravidel a konceptů, provázaných do systému, jejichž vnitřní vzájemná

⁷⁸ Tamtéž, 80–82.

⁷⁹ Tamtéž, 89.

soudržnost je dána tím, že jsou jednotkou označenou jménem svého autora. Pro příklad de Certeau uvádí, že psané zobrazení je „úplné“, když se mezery zaplňují nebo zaslepují, zatímco právě v nich spočívá celé jádro výzkumu, který je bez chybějícího nepřesný. Jinak řečeno za pomoci souboru postav, líčení a vlastních jmen se tu „zpřítomňuje“ to, co pro praxi je již hraniční, výjimečné nebo rozdílné, minulé. Těmito několika rysy – obráceným sledem psaní, uzavřením textu a nahrazením práce s mezerami přidaným smyslem – se vyznačuje onen „služební vztah“, který diskurz vnucuje výzkumu.

De Certeau si tedy klade otázku, zda je psaní převráceným obrazem praxe? Mělo by pak jako v tajných písmech, dětských hrách nebo při padělání peněz hodnotu „zrcadlového písma“, které klame a utajuje a jímž se píše šifrované sdělení s nulovou hodnotou, protože navzájem převrací normativní praxi a její společenskou kodifikaci. Toto de Certeau nazývá „zrcadly historie“. Jestliže ty jsou skrytě spojeny s praktikami, které se již netýkají dějin, ale politiky a obchodu, ovšem popíráním zobrazované přítomnosti za pomoci minulosti vytvářejí cosi, co je současným společenským vztahům cizí, jejich jazyk má „tajné“ stránky; udržují takový odstup, z něhož lze vyprávět báje a pracovní postupy stavět na hlavu. Zrcadlové písmo je vážná věc kvůli tomu, co způsobuje – převrací kód, který se v praxi používá, takže říká něco jiného – a je iluzorní jen do té míry, že kdybychom nevěděli, jak funguje, za tajné bychom používali to, co do jazyka vkládá, ne to, co zamlčuje.

Ve skutečnosti se psaní dějin neboli historiografie stále řídí praktikami, jejichž je plodem; co víc, ona sama představuje společenskou praxi, která svému čtenáři vymezuje pevně dané místo, když přeorganizovává prostor symbolických odkazů a vnucuje své „naučení“ – je přece učitelka a svrchovaná autorita. Zároveň však funguje jako převrácený obraz, nechává místo pro chybějící, ale skrývá je, skládá vyprávění o minulosti, která jsou totéž jako hřbitovy ve městě, kde se přiznává, ale i zažehává přítomnost smrti uprostřed živých. Účinkuje na obou obrazech, bájeslovném i smluvním, jako psaní performativní i jako písmo zrcadlové, má dvojaké postavení „dělat dějiny“ a přitom „vyprávět příběhy“, to znamená prosazovat tlak ze strany moci a umožňovat vytáčky. Říkává se, že vzdělává zábavnou cestou. Upřesněním jistých stránek historiografické práce se lépe objasní vztah odlišnosti i kontinuity, který udržuje psaní s pracovní disciplínou, ale i jeho praktická společenská funkce.

Skutečnost je taková, že diskurz má daleko ke každodenní práci, k rizikům, konfliktům a souhře dílčích rozhodnutí, které jsou typické pro konkrétní výzkum, a tedy se nekryje se zkušeností, která jej opodstatňuje. Aby mohl nabídnout „modely“ ve „fiktivním“ rámci „uplynulého času“, nevšímá si právě „plynouceho času“, nedbá na postup prací ani na data. De Certeau toto demonstruje na příkladu kroniky „Červený sešit“ Clauda Bernarda, která je již vzdálena skutečné zkušenosti z laboratoře, a v teorii zachycené v díle „Úvod ke studiu experimentální medicíny“ je zase znatelný posun, zjednodušení a zestručnění ve srovnání se „Sešitem“. Tento příklad dokládá, jak vypadá přechod od praxe ke kronikářskému popisu a od kroniky k poučování. Pouze po provedení řezu lze ze „zkušenosti“ udělat součást jiné praxe, také společenské, ale symbolické, psané, která nahradí výzkumnou práci autoritou odborné vzdělanosti.⁸⁰

⁸⁰ CERTEAU 2011, 96–99.

3.4. Chronologie z pohledu Michela de Certeau

Výsledky výzkumu se zveřejňují v chronologickém pořádku. De Certeau uvádí, že i přesto platí, že veškerá historiografie staví „čas událostí“ do protikladu k „vyprávěcímu času“, jež podmiňuje (vyprávění „postupuje“ rychleji nebo pomaleji, zdržuje se nebo předbíhá).⁸¹ „Za pomoci referenčního času může zhustit nebo natáhnout svůj vlastní čas, působit na směr, přepracovat a uzákonit neměnnost ubíhajícího času.“⁸² Tento rozdíl se už začíná projevovat jako zdvojení. Udává hru a umožňuje znalostem projevovat se v „čase diskurzu“, který je od času „reálného“ vzdálen. Na službu, kterou historiografii poskytuje odkaz k tomu referenčnímu času, lze pohlížet z několika úhlů.

Prvním hlediskem je „slučitelnost protikladů“. De Certeau uvádí jednoduchý příklad na tvrzení, že „je hezky“, nebo „není hezky“. Tato dvě tvrzení nemohou platit současně, buď platí „jedno, nebo druhé“. Ovšem když zavedeme rozdílné časy, takže se ona tvrzení změní na „včera bylo hezky“ a „dnes není hezky“, může zcela legitimně platit „jedno i druhé“. Pokud je tedy text „narativní“, jsou v něm slučitelné i protiklady. Temporalizace dává možnost, aby „řád“ i jeho „protipól“ byly vnitřně soudržné. Ve srovnání s „plochostí“ systému se narativizací vytváří rozměr „tloušťky“, kam lze umístit „vedle systému“ i jeho protiklad nebo rozdíl. Pohled z historické perspektivy tedy umožňuje operaci, která ze stejného místa a v témže textu nahradí disjunkci konjunkcí, udrží pohromadě protikladné výpovědi a v širším smyslu překlene rozdíl mezi řádem a tím, co leží mimo něj. De Certeau ji také považuje za nejúčinnější nástroj každého diskurzu, který má za cíl „pochopení“ protikladných postojů (stačí označit jeden z protipólů za minulost), „potlačení“ odchylných prvků (stanou se z nich „zvláštní“ případy, které mají ve vyprávění kladnou roli) a označení za „chybějící“ (v jiném období) toho, co nezapadá do systému přítomnosti a působí tam nepatřičně.

Ovšem za tuto temporalizaci, která takto obchází pro každý důsledný postup nezbytné hranice a vytváří prostor, kde se mohou zároveň uplatnit naprosté protiklady, se podle De Certeau platí stejnou mincí: vyprávění ztrácí rysy sylogismu – nevysvětluje již, ale entymematicky zamlčuje a „tváří se jako“ soudná úvaha. Jistěže udržením vztahu mezi rozumovou úvahou a tím, co se děje mimo ni, na jejím pomezí, umožňuje nějakou vědu nebo filosofii (je heuristické), ale jako takové je nahrazuje a zakrývá jejich absenci. De Certeau si také pokládá otázku, co jiného než racionální důslednost dovoluje historiografii stát se syntézou protikladů? Vychází-li totiž z Benvenistova rozlišení mezi „promluvou“ a „vyprávěním“, je historiografie „vypravováním“, které ve skutečnosti funguje jako „promluva“ závislá na „místu“ „mluvčích“ a na místě, které zaujímá „autor“ vzhledem ke svým čtenářům. Z tohoto místa působí jako garant textu, o čemž svědčí mimo jiné použití chronologie.

S chronologií souvisí druhá služba, kterou historii poskytuje kategorie času. Chronologické řazení umožňuje dělení na období. Ale v geometrickém smyslu se kvůli textu vytváří časově obrácený obraz, protože při výzkumu čas plyne od přítomnosti k minulosti; chronologie tak jde proti jeho toku. Historický výklad předpokládá volbu nějakého nového „vektorového prostoru“, kde se mění směr průběhu časového vektoru a jeho orientace se převrací. Patrně pouze tímto převrácením je umožněno spojení praxe s psaním. Sice naznačuje časovou dvojakost, ale především s ním vyvstává problém „nového začátku“: „kde“ vlastně začíná psaní? Od jakého bodu o něm lze mluvit jako o historiografii?

⁸¹ CERTEAU 2011, 99.

⁸² Tamtéž.

Na první pohled směřuje čas k okamžiku adresáta. Historiografie tedy vytvoří místo pro čtenáře určitého roku (2015) a z hloubi časů k němu míří. Ať již se historiografie vyjadřuje k problematice pokroku nebo ne, ať zachycuje rozsáhlé časové úseky nebo vypráví řadu „epistémé“, tedy ať už má jakýkoli obsah, snaží se dopracovat dneška, který je cílovým bodem kratšího nebo delšího úseku na chronologické časové ose (dějiny jednoho století, jednoho období nebo jedné řady cyklu). Přítomnost jako východisko diskurzu se při operaci psaní stává „bodem, kam jsme došli“, a místo tvorby textu se mění v místo textem vytvořené.

Vypravování nicméně má svou dvojakost. Chronologie historického díla je pouze omezený úsek (například vývoj určité země od 15. do 18. století) na časové ose, která jej v obou směrech přesahuje.

Na jedné straně chronologie nahlíží současný okamžik přes velikou vzdálenost – pravá polovina je nepopsaná, určená pouze počátkem (od 18. století po dnešek). Na druhé straně počítá s ukončenou řadou, jejíž hranice jsou nejisté; a koneckonců bere zavděk i nepostradatelným a prázdným konceptem bodu nula, což je počátek časomíry, nutný pro orientaci. Vyprávění je tedy celoplošně řízeno oním nepostižitelným odkazem k prvopočátku, který je nezbytnou podmínkou, aby mohlo být považováno za historické. Aby současnost vůbec nějak „držela“ v čase a nakonec získala symbolickou hodnotu, je nezbytné ji dát do souvislostí s jakýmsi „počátkem“, který není „nic“, nebo jediné může hrát úlohu nějaké meze. Při použití útvaru vyprávění pokaždé vznikne nenápadná souvislost s něčím, co v historii nemá místo – jde o jakési zakladatelské něco, co se nekonalo –, bez něhož by však nebylo historiografie. Psaní v chronologických kulisách udržuje celé vyprávění v ustavičném kontaktu s tím nevyřčeným, co je vůbec jeho předpokladem.

Tím „co se nekonalo“, je vyznačena mezera mezi praxí a psaním. Kvalitativní předěl mezi jedním a druhým se bezpochyby projevuje tím, že psaním se zkruskuje a převrací čas praxe. Ale jejich rozdíl je dán až nenápadným přechodem na samu hranici. Jedno s druhým spojuje časový bod nula. To je práh, který vede od výroby předmětu ke stavbě znaku.

Toto výchozí nic napomáhá maskovanému návratu nám cizí minulosti. Dalo by se říci, že jde o mýtus proměněný v předpoklad chronologie – sice ve vyprávění nevystupuje, ale všude je nezbytný a předpokládaný. Nutný vztah k „jinému“, k oné bájně „nule“ je trvale vepsán do obsahu i se všemi jeho změnami genealogie, se všemi možnými podobami dynastických nebo rodových dějin politiky, hospodářství nebo mentalit. Aby vyprávění „doplynulo“ až do přítomnosti, potřebuje povolení shora, od toho „nic“.⁸³

Historiografie je sice plodem současné a místně vázané práce, ale v psané podobě přejímá jiný začátek, ten, který nelze datovat nebo předvést a jejíž vyžaduje na ten první pohled tak jednoduše vypadající chronologický postup. De Certeau říká: „Jako stín štědrého plynoucího času – toho času, který směřuje k vám, čtenářům, a zhodnocuje vaše místo – plyne i čas zapovězený.“⁸⁴ „Absence“ toho, čím „začíná“ veškerá literatura, staví na hlavu (a umožňuje) to, jak vyprávění získává smysl a jak diskurs určuje adresátovi jeho místa. Oboje se kombinuje a tak historiografie zakládá svou schopnost genealogii měnit ve sdělení a stavět se „nad“ čtenáře na tom, že má blíže k tomu, co dává opodstatnění. Text je schopen držet pohromadě protiklady toho

⁸³ Tamtéž, 99–102.

⁸⁴ Tamtéž, 103.

nestálého času, nenápadně rekonstruuje jeho dvojznačnost, potichu prozrazuje opak „smyslu“, jež chce přítomnost dát pochopení minulosti.

De Certeau má za to, že když je vyprávění historické, tak na rozdíl od mýtu není jeho cílem uvést na scénu nutnou a ztracenou autoritu v podobě události, která se nekonala.⁸⁵ „Neříká, co předpokládá, protože přenechává místo pro „práci“. V konkrétní studii, jejíž uspořádání zajišťuje vztah mezi póly (původ, přítomnost) ponechanými mimo hru, „se“ zákon „projeví jen mimochodem“.⁸⁶

3.4.1. Zdvojená konstrukce

De Certeau uvádí, že některé problémy, které vznikají s vyprávěním chápaným diskurzivně, se týkají konkrétně stavby historiografie. Pocházejí ze „snahy“, jíž je oporou temporalizace, která umožňuje slučovat protiklady, aniž by je musela řešit. Takový „globalizující“ přístup se uplatňuje všude. Důsledkem jsou až politické snahy zvládat konflikty a urovnávat je z jediného místa. Z literárního hlediska jsou jeho plodem texty, které v nejrůznějších podobách uplatňují svou podvojnou vlastnost kombinovat „sémantizaci“ (vybudování nějakého systému pro smysl) se „selekcí“ (ono třídění se odehrává v bodě, kde se odděluje přítomnost od minulosti), a po „normativnosti“ požadovat, aby byla „srozumitelná“. Ono smíšené fungování historiografie De Certeau objasňuje na několika rysech, které se týkají za prvé jejího postavení v typologii diskurzu a za druhé jejího obsahového uspořádání.

Pokud by šlo o obecnou typologii diskurzu, prvním přiblížením se dostáváme ke způsobu, jak se v každém diskurzu řeší vztah mezi jeho „obsahem“ a „dosahem“. Ve „vyprávění“ se obsah i dosah podřizují prosté posloupnosti, referenční čas (řada momentů A, B, C, D, E atd.) může být ve výkladu poznamenán smysl měnicími vynechávkami s přesmyčkami (například literární nebo filmové vyprávění se odvíjí v pořadí E, C, A, B atd.). V „logickém“ diskurzu obsah, který je obdařen statutem pravdivosti (a/nebo ověřitelnosti) platícím pro jeho výpovědi, implikuje sylogistické (neboli „legální“) vztahy, jimiž se řídí způsob výkladu (indukce nebo dedukce). Pokud jde o „historický“ diskurs, ten prohlašuje, že pracuje s pravdivým obsahem (postaveným na ověřitelnosti), jen v podobě vyprávění.

	Obsah	Dosah
Vyprávění	Časová řada (A, B, C, D...)	Časová posloupnost (E, C, A...)
Historický diskurs	„Pravda“	Časová posloupnost
Logický diskurs	Pravdivé tvrzení	Sylogismus (indukce, dedukce)

Stavbu tohoto smíšeného diskurzu zkombinovaného z nesourodých systémů (skládá se ze dvou a stojí na pomezí dvou) budou ovlivňovat dva protichůdné proudy – „narativizace“ vede od obsahu k rozšíření jeho dosahu, od mimočasových modelů ke chronologii, od doktríny k nějakému projevu narativního typu; a naopak „sémantizace“ materiálu převádí popisné prvky v řetězec výpovědí a v naprogramované historické

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž.

úseky. Nicméně tyto procedury, při nichž vzniká text, se neobejdou bez „metaforického“ posunu, který spočívá v „přechodu jednoho žánru ve druhý“. Metafora je typická pro podobné mísení a je všudypřítomná. Historickému výkladu dodává entymematický charakter. Kausalitu posouvá k posloupnosti. Do hry vztahuje koexistenční vztahy jako například koherenci atd. Ověřitelnost tvrzení je běžně nahrazována pouhou pravděpodobností, z čehož tento diskurs čerpá potřebnou vážnost – co ztrácí na důslednosti, to musí nahradit větší důvěryhodností.

S tímto požadavkem souvisí podle de Certeau i další forma zdvojení. Za historiografický se prohlašuje takový diskurs, který do sebe „pojímá“ svůj jiný protějšek – kroniky, archiválie, dokumenty –, to znamená, že vytváří „vrstevnatý“ text, jehož jedna souvislá polovina vychází z té druhé, rozptýlené, a osobuje si právo vysvětlovat, co ta druhá nevědomky znamená. Za pomoci „citací“, odvolávek, poznámek a celého aparátu ustavičných odkazů na primární jazykový projev se staví do pozice „znalce toho jiného“. Jeho výstavba se řídí principy soudu i se „jmenovitým předvoláním“ – „předvolává“ se referenční jazykový projev, který zde zastupuje skutečnost, a je pak posuzován z pozice vědoucích. Ono předvolání materiálu se ostatně řídí tou pravomocí, která se při historiografické inscenaci k němu vyjadřuje. Pak není diskurz rozvrstvený do podoby „dialogu“ ani „koláže“. Mísí se v něm jednotné číslo „citující“ učenosti s množným číslem „citovaných“ dokumentů. Při této hře je rozkládání materiálu (rozborem neboli rozkladem) vždy podmíněno a omezeno „jedinečností“ opěťovaného složení prostřednictvím textu. De Certeau si myslí, že úkolem citované řeči je dodat diskurzu vážnosti – jakožto referenční činitel do něj vnáší dojem skutečnosti a přitom pro svou rozdrobenost nenápadně vyklízí místo pro autoritu. Z tohoto hlediska tedy dvojitá struktura diskurzu funguje tak, že citaci využívá jako doklad věrohodnosti vyprávění a k potvrzení svých vědomostí. Jejím produktem je spolehlivost.

Třetí aspekt onoho zdvojení se již netýká smíšenosti asi rozvětvenosti diskurzu, ale problematiky jeho projevu, zvláště mezi „událostí“ a „faktem“. Z tohoto úhlu pohledu je událost pověřena „vytřídit“, aby byla zaručena srozumitelnost, a historický fakt je povinen „naplnit“, aby vznikla smysluplná výpověď. Událost upravuje uspořádání diskurzu, fakt je pro něj zdrojem označujících, jejichž úkolem je narativním způsobem uspořádat řadu význam nesoucích prvků.⁸⁷ „Zhruba řečeno událost souvisle artikuluje, fakt hláskuje.“⁸⁸

De Certeau si klade otázku, co je opravdu taková událost, když ne cosi předpokládaného, bez čehož by nebylo možné vůbec nějak uspořádat dokumenty? Odpovědí mu je prostředek, jak se od ne-řádu dostat k řádu, který nic nevysvětluje, jen napomáhá srozumitelnosti. Je to předpoklad a výchozí bod porozumění – ale také jeho slepý úhel. Tam „se muselo něco stát“, díky čemuž se dají řetězit fakta a přecházet od jednoho pevného bodu k druhému. Zdaleka to nejsou zásadní souřadnice nebo podloží, do nichž pevně zasadíme informaci, ale hypotetická pomůcka pro uspořádání na časové ose a podmínka pro třídění. Někdy jde vysloveně jen o prosté vykázání zmatku do příslušných mezí – pak de Certeau tvrdí, že se říká událost tomu, čemu nerozumíme. Tímto postupem, kdy se neznámé zařadí do předem připravené a názvem „událost“ opatřené škatulky, se učiní zadost jakési historické „pravdě“. Umožňuje to plnou uspokojivou sémantizaci; jejím vyjádřením jsou „fakta“ a ta jí dodávají kredit jakožto prvky referenčního jazyka. Událost opatřená vlastním jménem zakryje nedostatky, dobře zapadne do toku vyprávění a zaretušuje mezery, Jinak řečeno architektura

⁸⁷ CERTEAU 2011, 104–108.

⁸⁸ Tamtéž, 108.

řetězení pracuje s událostními nesrovnalostmi jako s jistou hranicí, kterou „také“ pojmenuje, aby splnila svůj úkol vybudovat naučný diskurs bez zámlky a přehmatů, jak se sluší na vědeckou autoritu. Tyto dva vědecké prvky jsou pro sebe navzájem nutnou podmínkou: zvláštní reciprocitou je každý z nich vázán ke svému „jinému“. Nicméně text poskytuje zároveň naplnění smyslu i jeho podmínky; rozpínající se diskurz je spojuje a nivelizuje. Tím získává celostní povahu, ovšem za cenu kamuflování tohoto rozdílu a díky systému, který si předem připravuje prostor pro autoritu schopnou „uchopit“ vztah mezi organizací smyslu („faktů“) a jeho mezemi („událost“).⁸⁹

Podle de Certeau „děje-pis vlastně z vnitřně soudržné množiny velkých jednotek buduje „strukturu“ přírovnatelnou k síti (osnově) míst a postav v tragédii.“⁹⁰ Systém této inscenace je však prostor, kde „pohybující“ se dokumentace, to znamená malé jednotky, vnášejí zmatek do daného řádu, nezapadají do předem daného členění a poněmáhlu nahlodávají pořadající koncepty. De Certeau říká, že text je místo, kde se „obsah“ zpracovává na „formu“.

Žádný děje-pis se podle de Certeau nevyhne stavění a nabourávání používaných jednotek. Musí se vyjít z nějaké ekonomické nebo demografické kostry, mají-li se znázornit pohyby, které je rozkolísávají, přebudovávají a nakonec vyústí v nový společenský nebo kulturní celek. Určitý zeměpisný útvar (regionální nebo celostátní) se získává za cenu ostrého ohraničení, protože teprve pak se ukáže, co jej na všech stranách přesahuje. Právě vytváření ostře ohraničených konceptuálních „korpusů“ vede k pomalé ztrátě životní síly. Struktura určité kompozice nepodrží to, co zobrazuje, ale musí sama dost pevně „držet“, aby se i při takové netěsnosti podařilo zinscenovat – „vytvořit“ – minulost, skutečnost nebo smrt, o nichž mluví text. Tak lze symbolicky vyjádřit vztah diskurzu k tomu, co označuje a přitom ztrácí, to znamená k minulosti, s níž není totožný, ale která by byla myslitelná bez psaní, jímž vznikají „kompozice míst“ tam, kde ona místa nadržují pevně pohromadě.⁹¹

3.5. Místo čtenáře a smrti

Paradoxem historie je, že psaním se uvádí na scénu velká skupina mrtvých věcí, ať to jsou postavy, mentality nebo ceny. De Certeau „psaní“ přirovnává k „historické obrazárně“ na zámku Beauregard (patřící k zámkům na Loiře), kterou tvoří řada podobizen, výjevů a erbů. Nejprve ji malují, pak je popsána slovně, a přitom zprostředkovává spojení mezi prostorem (muzeum) a trasou (prohlídka). Historiografie je uspořádána stejně – jako obrazy na určité dráze. V průběhu narativní linie představuje mrtvé.

V praxi se skutečně minulost popisuje na základě zřetelných rozdílů vůči současným modelům. Ve skutečnosti není nejdůležitějším úkolem psaného být opakem praxe, ale vystihnout v čem se liší a doplňují. Funkci psaného textu lze podle de Certeua definovat ze dvou hledisek. Ne jedné straně, v etnologickém a téměř náboženském smyslu slova hraje psaný text roli „pohřebního obřadu“ – smrt se zažehná tím, že se stane součástí diskurzu. Na druhé straně má „symbolickou“ funkci; dané společnosti umožnit najít své místo, když slovně vyjádří svou minulost, a současnosti pak otevírá vlastní prostor; „vymezením“ minulosti se udělá místo smrti, ale také se nově přeskupí prostor pro

⁸⁹ Tamtéž.

⁹⁰ Tamtéž, 110.

⁹¹ Tamtéž.

možné, negativně se vymezí, co se „má udělat“, a v důsledku toho se vyprávěním, které pochová mrtvé, udělá místo pro živé. Uspořádávání nepřítomného je druhá strana normativity, která je zaměřena na žijícího čtenáře a vytváří didaktický vztah mezi vysílajícím a adresátem.

Děje-pis se vyjadřuje k minulosti jen proto, aby ji pochoval, uvádí de Certeau. Je to hrob v dvojím slova smyslu, protože tentýž text jak oslavuje, tak vylučuje. Jazyk má za úkol „mluvit“ o tom, co se už „neděje“. Smrt zažehnává a uzavírá ji do vyprávění, které ji pedagogicky nahrazuje něčím, čemu má čtenář věřit a co má dělat. Tento proces se opakuje v mnoha dalších nevědeckých podobách, od smuteční chvalořeči na ulici až po pochování do země. Ale na rozdíl od jiných uměleckých nebo společenských „hrobů“ je vyhrazení nějakého symbolického místa „mrtvému“ neboli minulému spojeno se snahou v přítomnosti vytvořit místo (minulé nebo budoucí), které se má nějak naplnit, s jakousi „povinností udělat“. Psaní sbírá plody této práce. Přitom osvobozuje přítomnost, aniž by o ní muselo mluvit. De Certeau říká, že dělá mrtvé, aby jinde mohli být živí. Přesněji řečeno získává ty mrtvé, kteří vznikli nějakou společenskou změnou, k tomu, aby bylo možné vymezit prostor, který tato minulost otevřela, a aby přesto bylo i nadále možné spojit vznikající se zanikajícím. Tím, že se pojmenují ti z domu, kteří již odešli, takže o nich bude promlouvat ona psaná obrazárna, uvolní se obytné prostory pro živé, a to tokovým komunikačním aktem, v němž se neúčast živých v promluvě vyrovná nepřítomnosti mrtvých v domě. Společnost tak z historických spisů získává přítomnost. Literární vymezení tohoto prostoru je tedy pokračováním práce, kterou koná historická praxe.⁹²

„Historický text jako náhradník nepřítomné osoby, který drží pod zámek zlého ducha smrti, má vykonanou funkci.“⁹³ Prostřednictvím jazyka se praxe může nějak postavit ke svému „jinému“ protějšku, kterým je minulost. I jazyk sám je vlastně praxí. Historiografie využívá smrti ke zformulování zákona (platného pro přítomnost). Nepopisuje nenápadné praktické kroky, jimiž vzniká, ale provádí nové přerozdělení již sémantizovaných praktických kroků. Je to tedy operace jiného řádu než výzkum. Svou „výkonností“ však zaplňuje onu mezeru, kterou znázorňuje, a ze svého místa nutí čtenáře přijmout jistý závěr, vědomosti a poučení. Souhrnně řečeno narativnost jakožto metafora výkonu se opírá právě o to, co skrývá – z mrtvých, o nichž mluví, se stávají prvky slovníku používaného při plnění zadaného úkolu. Dvojazyčnost historie spočívá podle de Certeau v tom, že je podmínkou pro jisté konání a popřením absence a chová se střídavě jako diskurs o jistém zákonu (co prohlásí historie, otevírá prostor pro tvoření přítomnosti) a jako alibi a realistova iluze (z efektu skutečnosti vzniká fikce jiných dějin). Kolísá mezi „děláním historie“ a „vyprávěním historie“, přičemž ani jedno ji nepostihuje celou.⁹⁴

De Certeau o děje-pise říká: „Je to na půl rouhač a napůl zvědavec, napůl likvidátor toho, co prohlásí za minulost, napůl budovatel přítomnosti, napůl hlasatel ztrát a vyvlastnění a napůl školitel v oboru společenské normativity, působící na čtenáře bez jeho vědomí.“⁹⁵ Všechny tyto aspekty tvoří dohromady historicko-literární inscenaci, která symbolicky vypovídá o touze, která vzniklá ze vztahu k „jinému“.

De Certeau upozorňuje, že se tu odehrává něco jiného, než co platí pro cíle a možnosti nějaké „objektivní vědy“. Jelikož tento vztah k jazyku je vždycky vztahem ke smrti, historický diskurs je nejdůležitějším projevem „vědy o subjektu“ a subjektu

⁹² CERTEAU 2011, 111–113.

⁹³ Tamtéž, 113.

⁹⁴ Tamtéž, 111–114.

⁹⁵ Tamtéž, 114.

„chápaného od základu rozděleně“, ale v kulisách vztahů, které existují mezi společenským „korpusem“ a jeho „jazykem“.⁹⁶

Psychoanalytický pohled de Certeau na psaní historie se vyznačuje ukázkou zásadního rozdílu mezi minulostí a přítomností. Provádění zvláštního pohřebního rituálu za pomoci historie způsobuje, že objektivizace minulosti nikdy není absolutní. Historik ve svém díle substituuje absolutně „jiné“, tedy smrt. Činí tak v řádu jazyka: dává mrtvé minulosti jméno, smysl, spřádá logiku na sebe navazujících událostí a tím vytváří věrohodný příběh – náhrobní kámen minulosti, jež se stala citelnou a zřejmou. Minulost dostává svůj logos, tedy systematicky a kriticky utříděné vědění. Ale to všechno dělá historik jen nedokonale, protože prázdnotu smrti zastupuje jen ze svých omezených sil a schopností. Domestikovaná minulost tak sice získává smysl pro dnešek, ale přesto je stále i zásadně jiná, nedostupná ve své podstatě, protože je situována v říši mrtvých. Tento ritus vyhánění a symbolizace smrti představuje psychoanalyticky zaměřený de Certeau jako svérázný způsob psaní historie, jenž se dotýká toho nejhlubšího v nás – tam, kde spočívá nedostupné tajemství smrti a života.⁹⁷

Michel de Certeau upozorňuje na to, že diskurz historiografie je vlastně patologický (kvůli vztahu ke smrti), s čímž se musí počítat i při vlastním pokusu „zpracovat“ (historiografie je přece děláním dějin) určitou historickou periodu. Následující kapitoly budou právě tímto úvodním pokusem na základě výše zmíněných přístupů a předpokladů o výklad dějin.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ UMLAUF 2007.

4. Přehled dějin zámořských objevů (1415–1522)

„Počátek novověku byl poznamenán dvěma závažnými fenomény a jejich důsledky pro mezinárodní scénu Evropy a vlastně tím i pro podstatnou část celého tehdejšího světa – zámořskými objevy a rozštěpením západního křesťanství v důsledku reformace.“⁹⁸

Zámořské objevy, započaté ještě na sklonku středověku od počátku 15. století, představují v dějinách období, jímž Evropa zahájila svou dominanci v celosvětovém měřítku. Její moc a vliv překročily hranice kontinentu. Zámořské objevy měly zásadní ekonomický, politický a kulturní význam nejen pro samotnou Evropu, ale i pro celý svět. Nastala jimi také zcela nová a zásadní etapa ve vývoji mezinárodních vztahů, v jejichž centru i nadále stála Evropa, která se však ocitla ve dvojím postavení. Jednak se vůči okolním kontinentům stala aktivním a dynamickým subjektem dění. Na druhé straně z ní turecká expanze činila objekt, který se musel bránit náporu jiného civilizačního a mocenského systému, v náboženské rovině prezentovaného jako pronikání islámu. V těchto tendencích vývoje novověku nakonec převládla první tendence, tj. pronikání jednotlivých evropských mocností do okolních kontinentů, jejichž rozsáhlé části se staly ekonomickým a mocensko-politickým zázemím těchto evropských mocností. Vztahy mezi jednotlivými evropskými státy již nebyly jen vztahy mezi nimi v Evropě, získaly novou dimenzi. Byly to vztahy mimo Evropu všude tam, kde na sebe mocenské ambice těchto evropských států narážely při následném budování koloniálních říší⁹⁹.

Příčiny zámořských objevů spočívaly v několika faktorech. Jednak to bylo spolu s rozvojem výroby hledání nových zdrojů surovin a jednak i hledání nových odbytišť a trhů. Rostla poptávka po luxusním zboží a koření z Orientu. Obchodní cesty však byly zablokovány Turky, kteří postupně ovládli Malou Asii a dobytím Konstantinopole v roce 1453 definitivně vyvrátili Byzantskou říši. Proto bylo zapotřebí hledat nové obchodní spojení, zejména do Indie. Důvodem též byla snaha vyřadit konkurenční arabské obchodníky. Všeobecný nedostatek peněz v důsledku růstu životních potřeb panstva, vedení nákladných válek a rozšíření peněžní renty vedly k potřebě nových zdrojů zlata a stříbra.

Hledání přístupových cest do Indie se realizovalo dvěma směry – směrem na jih a posléze na východ (kolem Afriky) nebo směrem na západ.¹⁰⁰ Nejaktivnějšími v objevování a získávání zámořských území byli z počátku Portugalci, kteří přijali roli průkopníka v kooperaci s italskými hospodářskými zájmy, především Janova. Celkově ale usiloval o kontrolu mezikontinentálního dálkového obchodu ze svého nejzápadnějšího bodu celý evropský systém.

Nejisté poměry na pozemní cestě od rozpadu mongolské říše (1335) zvýšily zájem o jižní cestu po moři jak v Evropě, tak ve stejné době na nejvýchodnějším konečném bodu v Číně. Strategicky důležitou zemskou šíji Suezou ovšem kontrolovali Mamlúci, elitními islámští bojovníci eurasijského původu (od 1250), v kooperaci s Benátkami. Černomořské úžiny ovládli Turci definitivně od pádu Konstantinopole (1453) a Janov

⁹⁸ VESELÝ 2010—Zdeněk VESELÝ: Dějiny mezinárodních vztahů. Plzeň 2010, 74.

⁹⁹ Pojem „kolonialismus“ označuje rozšiřování svrchovanosti určitého národa na teritorium a lid mimo vlastních hranic, často za účelem zlepšení vlastní ekonomiky prostřednictvím využívání domorodých přírodních zdrojů, pracovní síly a místního trhu. Viz DEMEL 2013—Walter DEMEL: Dějiny světa 4. Dějiny světa od počátku do 21. století. Praha 2013, 160.

¹⁰⁰ VESELÝ 2010, 74.

byl vytlačen z Černého moře krymskými Tatary, kteří dobyli Kaffu (1476). Protože Janov nechtěl jít přes Suez, spolukontrolovaný jeho rivalem Benátkami, pokoušel se najít alternativu k oběma tradičním cestám mezikontinentálního dálkového obchodu. Ty sice nebyly uzavřeny, ale na kritických bodech zatíženy muslimskými státy a průchozími cly, na která neměla Evropa žádný vliv. Za této situace se nabízelo jako východisko hledání nové cesty do Indie po moři, která by obešla všechny nevýhody tradičního dálkového obchodu, tedy kolem Afriky do „Indie“, do Orientu z pobřeží Swaheli až do Číny.¹⁰¹

Vedoucí úlohu na objevných cestách zaujali Portugalci. Jejich motivaci k expanzi nelze vysvětlovat pouze ekonomickými a strategickými důvody, touhou po dovozu levného koření nebo snahou otevřít alternativní obchodní cesty do Indie po pádu Konstantinopole. Duch portugalského impéria, vyrostl do značné míry také ze středověké imaginace, která umisťovala do Asie či Afriky říši kněze Jana a do Atlantiku bájně ostrovy hojnosti. Výboje Portugalců prostupovala i mentalita křížových výprav, což bylo u společnosti, která se zrodila z ideje reconquisty¹⁰², pochopitelné. Anglický historik Chrls Ralph Boxer (1904–2000) vyjmenoval cíle Portugalců v následujícím chronologickém pořadí: křížová výprava, guinejské zlato, hledání říše kněze Jana a pátrání po nových zdrojích koření.¹⁰³ Portugalsko mělo jen půl miliónu obyvatel, ale od ukončení reconquisty roku 1284 a překonání velké vnitřní i vnější krize po vymření burgundské dynastie, dosáhlo vnitřní struktury charakteristické pro evropskou námořní a koloniální mocnost raného novověku. Koruna koordinovala novou rovnováhu mezi šlechtou a měšťanstvem a obrátila síly mladého národního státu navenek, do expanze za mořem.¹⁰⁴

4.1. Dobyť Ceuty roku 1415

Za mezník označující počátek zámořských objevů bývá považováno dobytí maurského¹⁰⁵ města Ceuty v severním Maroku Portugalci roku 1415.¹⁰⁶ Tento podnik, uskutečněný po národní konsolidaci Portugalska v roce 1385, byl ještě zcela v tradici křížových výprav reconquisty.¹⁰⁷ Bylo to prosté válečné dobrodružství, k němuž hlavní a takřka jedinou pohnutkou byla loupeživost portugalských feudálů a které nesledovalo žádné závažnější hospodářské nebo politické cíle. Loupeživou válečnou výpravou mohla portugalská šlechta podstatně doplnit své pokladny. Maurské území nebylo voleno k útoku náhodně. Zaslíbenou zemí pro dobrodružství portugalských feudálů bylo především proto, že slibovalo bohatou kořist, a v druhé řadě proto, že i ten sebeničivější a sebeloupeživější útok na Maury si mohl činit nárok na posvěcení křížem jako záslužná

¹⁰¹ GEISS 2002—Immanuel GEISS: Dějiny světa v souvislostech. Praha 2002, 222–223.

¹⁰² Pojmem „reconquista“ se označuje období vytlačení Maurů z Pyrenejského poloostrova katolíky. Viz GEISS 2002, 196–199.

¹⁰³ BUDIL 2007—Ivo T. BUDIL: Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase. Praha 2007, 211–212.

¹⁰⁴ GEISS 2002, 222–223.

¹⁰⁵ „Maurové“ je označení muslimů, původem ze severní Afriky, převážně arabského původu, kteří mimo jiné od 8. do 15. století ovládali jižní Španělsko a Portugalsko, území Sahary – Mauretánii, Mali, Maroko, Alžírsko, část Nigeru, Čadu, Libyi, ale i Gibraltar, Kanárské ostrovy, Baleáry a Sicílii. Toto období je známé jako Al-Andalus. Viz GEISS 2002, 157–160.

¹⁰⁶ JANÁČEK 1959—Josef JANÁČEK: Století zámořských objevů (1415–1522). Praha 1959, 22.

¹⁰⁷ GEISS 2002, 223.

činnost pro rozšíření křesťanství. Král Jan I. Portugalský (1357–1433) si předem opatřil papežskou bulu, která prohlašovala útok na maurské území za bohulibý a svatý čin.

Ceuta byla současně označována za jedno z nejbohatších měst Středomoří a přirovnávána k Benátkám. Poloha města na cestě ze Středoziemního moře k Atlantiku vytvářela podmínky pro jeho staletý obchodní rozkvět a Maurové dokázali těchto podmínek plně využít. Portugalský útok zastihl město nepřipravené k boji, a proto se plně podařil. Dobytí Ceuty však nevstoupilo do dějin jako historická událost svým vojenským významem, nýbrž hrůzným pleněním, loupením a vražděním obyvatelstva po boji. Když bylo město vypleněno, museli se Portugalci rozhodnout, zda využijí příležitost, která se jim po levném vítězství naskytla, a zda si ponechají nad městem svrchovanost. Příznivá poloha města jako celnice důležitého obchodního uzlu zaručovala slibné perspektivy další expanze. Ceuta se tak mohla stát východiskem budoucích portugalských výbojů na maurské území v Africe. Portugalská posádka v Ceutě zůstala a Ceuta se stala portugalskou državou. Ohlas vítězství a kořisti v Portugalsku byl ohromný a jeho zásluhou se stalo dobytí Ceuty pobídkou k dalším útočným plánům. Jestliže na začátku lákala Portugalce k dobytí tohoto maurského města hlavně naděje na ohromnou kořist, postupem času tyto plány dostávaly pevnější podobu a staly se africkou politikou portugalského státu. Vznik této politiky se stal prvou epochou expanze Portugalců do zámoří. Dobytím Ceuty začal řetěz souvislých výbojných akcí, které se v průběhu doby přizpůsobovaly všem daným podmínkám a tím i zdokonalovaly.¹⁰⁸ Těmito akcemi se Portugalsko připoutávalo ke svým državám i ke svým perspektivám v Africe a vytvářelo si tak pozici umožňující nejen soustavné útoky na maurské državy, nýbrž i objevné plavby pod znamením kříže.¹⁰⁹

4.2. První portugalské výboje – obeplutí mysu Bojador

Autorita Svatého stolce i nadále podpírala jak obranu Ceuty ohrožované Maročany, tak pokračující portugalské plavby ke vzdáleným ostrovům na neznámém pobřeží Afriky. Nejvyšší autorita vybídla z Říma dobrodruhy, kapitány, kosmografy, kartografy, navigátory a námořníky z celé Evropy, aby se stahovali do Portugalska k novému seriálu křížových výprav. Papežství, které se na koncilu v Kostnici zbavilo ostudného schizmatu, se chopilo příležitosti si zopakovat slávu církve z dřívějších dob.

Výboj za moře vyžadoval centralizaci portugalského státu. Král Jan I. postupně předal vedení všech rytířských řádů, svým synům. Syn Jan převzal roku 1418 řízení řádu svatého Jakuba s mečem a Jindřich Mořeplavec (1394–1460) se roku 1420 postavil do čela mocného Kristova řádu, následného řádu templářů.¹¹⁰ Tyto řády vyšly z reconquisty a křížových výprav a podílely se na financování portugalských výbojů.¹¹¹ V Ceutě bylo roku 1420 zřízeno biskupství v souladu s bulou papeže Martina V. Portugalské lodě už pravidelně vyjížděly na Atlantik a zkoumaly pobřeží západní Afriky. Začalo pokračování křížových výprav ve světovém rozměru, expanze evropského křesťanstva hledajícího cesty kolem Afriky až do bohaté Asie.

Princ Jindřich docílil pečlivou organizací toho, že se obraz světa každým rokem zpřesňoval oproti tomu, než své objevné plavby zahájil [II.]. Portugalské plavby mířící k západu a jihu postupně nahrazovaly fantazii přesnými údaji. V roce 1419 obsadili

¹⁰⁸ JANÁČEK 1959, 22–25.

¹⁰⁹ GEISS 2002, 223.

¹¹⁰ KLÍMA 2006—Jan KLÍMA: Zámorské objevy. Vasco da Gama a jeho svět. Praha 2006, 28.

¹¹¹ GEISS 2002, 223.

João Gonçalves Zarco a Tristão Vaz Teixeira dávno známé, ale dosud nepotřebné ostrovy Madeira a Porto Santo. V roce 1424 se flotila s 2 500 muži pokusila dobýt a obsadit na jihu ostrov Gran Canarie. V roce 1426 dosáhl Goncalvo Velho Cabral, člen Jindřichova dvora, marockého pobřeží a roku 1425 se Diogo Silves dotkl prvního z Azorských ostrovů.

Dřevěné lodě vedly nerovný zápas s nesmírnými prostorami otevřeného oceánu. Posádky musely překonat hlavně strach z nekonečna, musely v sobě potlačovat tisíce pověr a bájí, které se vázaly jako výhružka ke každé části hranice neznáma. Překonávali tak psychologické bariery. Na cestách širým mořem už nešlo jen o peníze nebo o šíření křesťanství. S každou objevenou skálou a kusem břehu vzrůstala zvědavost, celou Evropu posedl hlad po přesných informacích. V roce 1428 se vrátil z cest po Evropě domů princ Petr z Coimbry, bratr prince Jindřicha, a přinesl si knihu Marca Pola¹¹². Zatím co Jindřich nejspíše hledal říši kněze Jana, Petr posunul portugalskou mořeplaveckou touhu dál do Orientu.

Portugalci postupně prozkoumávali Atlantik, báli se však jednoho z mysů, jemuž říkaly Não (Ne), zatímco Angličané buď Cape Nun, nebo výstižněji Cape of No Return (Mys nenávratu). Princ Jindřich se ho ale nebál.¹¹³ Později napsal: „Nebylo žádné zprávy v křesťanstvu o mořích, lidech a zemích, které leží za mysem Nenávratna (...), proto jsem se pak mnoho let věnoval zjišťování, co by mohlo za řečeným mysem ležet...“¹¹⁴

Za odstrašujícím mysem ležela ještě dramatictější výzva – mys Bojador v dnešním jihozápadním Maroku. Každý námořník věděl, že u něho je v moři buď slapová propast, do níž lodě padají, nebo takové horko, že lodě s lidmi v žáru shoří. Právě tam vyplul roku 1433 šlechtic z Lagosu Gil Eanes. Poprvé kapitán nepřekonal strach a vrátil se, aniž by se k mysu dostal. Podruhé vyplul v roce 1434, a když se s úzkostí dostal k místu opředenému mýty, zjistil prozaickou podstatu překonané tradice. Mys Bojador je velmi nebezpečný, protože je tam kamenitá mělčina vybíhající do moře víc než čtyři nebo pět námořních mil, v níž se už ztratilo mnoho lodí kvůli špatnému vedení.

V roce 1434 také došlo k dokončení centralizace řádové sítě v královské rodině po tom, co bratr prince Jindřicha, princ Ferdinand, převzal vedení rytířů z Avisu.¹¹⁵

Po roce 1437 se portugalský útok na severní Afriku náhle zastavil nečekaným a velmi tragickým neúspěchem. Portugalské vojsko, které se tohoto roku vypravilo pod vedením princů Jindřicha a Ferdinanda do Afriky, aby dobylo město Tanger, utrpělo pokořující porážku. I přes to neztratila expanze do Afriky přitažlivost a zůstala předmětem portugalské zahraniční politiky.¹¹⁶

¹¹² Marco Polo (1254–1324) byl benátský kupec a cestovatel, který se proslavil svými cestami po Číně, zaznamenaných v knize Milion. Byl prvním Evropanem, který podrobněji poznal východní Asii. Podle ojedinělých názorů, chyby v textu dokazují, že Marco Polo v Asii nikdy nebyl. Asi největší záhadou je, proč o přítomnosti Marca Pola v Číně neexistují záznamy přímo v čínských dokumentech té doby. Dílo bylo ve 14. a 15. století často čtené a bylo impulzem pro další objevitelské cesty, například pro Kryštofa Kolumba. Údaje z něj čerpali i kartografové. Viz HRBKA 1989—Ivan HRBKA: Marco Polo jako člověk a jako cestopisec. In: Marco POLO: Milión. Praha 1989, 215–228.

¹¹³ KLÍMA 2006, 28–30.

¹¹⁴ Tamtéž, 30.

¹¹⁵ Tamtéž 2006.

¹¹⁶ JANÁČEK 1959, 37.

4.3. Plavba na jih ke Zlatonosnému a Otrokářskému pobřeží

Obeplutím mysu Bojador padla zásadní psychologická bariéra a postup portugalských lodí se zrychlil. V roce 1436 dosáhl Afonso Gonçalves Baldaia ústí první řeky za nekonečnou západoafrickou pouští a našel tam malé množství zlata. Na své plavbě podél západoafrického pobřeží použili Nuño Tristão a Gonçalo Alfonso roku 1441 poprvé karavelu, velkou loď s latinskými plachtami schopnými manévrovat i proti nepříznivému větru a dosáhli Bílého mysu. O dva roky později dopluli do Arguinského zálivu. V tamním širokém zálivu s několika ostrovy, u břehů dnešní Mauretánie, začal Nuño Tristão budovat první vzdálenou faktorii, která měla zajistit obchod se stále dost pustým vnitrozemím i zásobování lodí, které se odváží ještě dál do „země černých lidí“.¹¹⁷

Zde se Portugalci poprvé ocitli u vytouženého ústí karavanní cesty do střední Afriky. Byla to cesta vedoucí k tržištím zlata a ostatních afrických produktů, pronikající do nitra obchodní sféry ovládané doposud arabskými kupci. Ovšem mnoho let plaveb bez podstatnějšího užitku a plaveb odkázaných na výnos z prodeje malých množství uloupených otroků, poznamenalo snažení mořeplavců i prince Jindřicha. Čím dále postupovaly lodě na jih a čím nákladnějšími byly plavby, tak se okamžitý zisk stával existenční otázkou celého portugalského úsilí. Sepětí plaveb s otroctvím slibovalo výnos umožňující pokrýt náklady na plavby. Když Portugalci přistáli v Arguinském zálivu, došlo ke strašlivým masakrům domorodců a v honbě na otroky se dočasně ztratily všechny ostatní plány.

Portugalské lodě přivezly z Arguinského zálivu do vlasti velké množství otroků, jejichž prodej pokryl vrchovatou měrou náklady na plavby. Zisk lákal portugalské měšťanstvo a vybízel k aktivní účasti, ke vkladům, které mohly přinášet dividendy. Nebylo vůbec rozhodující, zda zisk plynul z obchodu s otroky či se zlatem, rozhodující bylo, zda plynul proudem a pravidelně. Jelikož v daném okamžiku plynul především z otrokářství, stalo se otrokářství na mnoho let jednou z nejvýhodnějších živností v zemi.¹¹⁸

Když roku 1460 zemřel princ Jindřich, byli už Portugalci pány Atlantského oceánu, které povzbuzoval Řím k pokračování tažení pod znamením kříže. Zesnulý organizátor vytvořil pravidla dálkového námořního obchodu, která umožňovala finančně krýt vysoké náklady na plavby, i přes to, že se nedočkal okamžiku, v němž měli Portugalci dospět k nalezištím nebo obchodním střediskům afrického zlata. Výnosy z objevných plaveb závisely především na otrokářství. Především však zavedl a upevnil metody sběru informací o zemích, lidech a mořích, kudy měly plout další portugalské karavely a obchodní lodě.¹¹⁹

Roku 1460 byla objevena Sierra Leone, kde Portugalci narazili na pepř, se kterým mohli proniknout na světový trh, a čím dále postupovali na jih, tím slibnější vyhlídky jejich objevy nabízely. Pepř, slonovina a jiné získané produkty posilovaly důvěru plavců a obchodníků k pokračování v plavbách.

Roku 1471 plavci João de Santarém a Pedro Escoral za vydatného přispění svého kormidelníka Alvaro Estevese dospěli ke Zlatonosnému pobřeží a současně objevili i pobřeží Otrokářské (dnešní Nigérie). Tímto objevem dosáhli Portugalci jádra Guineji, vytouženého cíle svých kolonizačních plánů a bez meškání zde začali budovat své

¹¹⁷ JANÁČEK 1959, 31.

¹¹⁸ Tamtéž, 52.

¹¹⁹ KLÍMA 2006, 33.

pozice. V dalších letech kapitáni Fernãua Gomeze (židovský obchodník v Guineji) překročili rovník, avšak centrem portugalských kolonií v Africe zůstalo po mnoho let Zlatonosné a Otrokářské pobřeží.¹²⁰

4.4. První koloniální válka – dělení světa

Guinejské zlato nezpůsobovalo rozruch jen v Portugalsku, a o jeho objevení na Zlatonosném pobřeží se záhy mluvilo v celé západní Evropě. Zveličené pověsti pak zvyšovaly dojem portugalského úspěchu a podněcovaly zájem jiných zemí o jeho využití. První pochopili svou příležitost kastilští korzáři a s nimi všichni ostatní námořní lupiči hledající kořist v Atlantiku. Ačkoliv portugalských lodí plujících ke Zlatonosnému a Otrokářskému pobřeží neustále přibývalo, bylo toto pobřeží příliš rozsáhlé, než aby je mohli Portugalci celé kontrolovat. Lodi korzárů přepadávali Portugalce jak na volném moři, tak vedli nekalou konkurenci při obchodech na pobřeží. Když roku 1475 vypukla válka mezi Portugalskem a Kastilií, dosáhla činnost kastilských korzárů v Guineji velkých rozměrů.

Přímý podnět k válce dal král Alfons V. Portugalský (1432–1481), když začal roku 1474 uplatňovat své právo na kastilskou korunu. Zahájil proti Isabele Kastilské a Ferdinandovi Aragonskému (roku 1469 došlo k jejich sňatku a tak vytvořili soustátí – budoucí základ Španělska, které vzniklo roku 1479¹²¹) válku, která se přenesla za hranice Pyrenejského poloostrova až do Afriky. Spor o královskou kastilskou korunu se rozrostl v první koloniální válku v Atlantiku, protože měl volné pole všude tam, kde se zájmy Portugalska a Kastilie stýkaly. Konflikt se odehrával v zámoří na třech bojištích: v Maroku, v Guineji a na Kanárských ostrovech.¹²²

Po vítězství Kastilců v bitvě u La Albuera byl v roce 1479 uzavřen mír v Alcáçovasu. Portugalsko se zřeklo nároků na kastilský trůn. Dále se obě strany zavázaly respektovat svou územní svrchovanost a dohodly se i v otázce kolonií v oblasti jižního a východního Atlantiku. Španělsku připadly Kanárské ostrovy,¹²³ čímž získalo opěrný bod k pozdější expanzi přes Atlantik¹²⁴ a ostrovy v Guinejském zálivu. Portugalsku zase připadlo celé Guinejské pobřeží, jakož i všechny země, které budou případně objeveny jižně od Kanárských ostrovů. Mír tak vlastně ukončil první koloniální válku mezi dvěma evropskými mocnostmi té doby.

Papež Kalixt III. rozdělil v r. 1456 svět mezi Kastilii a Portugalsko rovnoběžkou vedoucí přes mys Bojador. Na toto dělení navázala papežská bula *Aeterni regis* z roku 1481, která přiřkla oblast jižně od Kanárských ostrovů Portugalsku. Papež Alexandr VI. v bule *Inter caetera* (1493) stanovil dělicí linii západně od Kapverd. Linie probíhala severojižním směrem Atlantikem. Všechna území západně od ní (Amerika) měla být vlastnictvím Španělska, všechna území na východ (Afrika, Asie) měla připadnout Portugalsku. Proti tomu se postavil portugalský král Jan II., a tak další úpravou, týkající se již i západní polokoule, byla v roce 1494 smlouva uzavřená v Tordesillas mezi oběma státy poté, co Portugalci odmítli pro ně nevýhodnou linii, kterou rok před tím vytyčil papež Alexandr VI. Smlouva se týkala rozdělení objevených i dosud ještě neobjevených území na západní polokouli. Dělicí čára probíhala cca 1800 km západně

¹²⁰ JANÁČEK 1959, 72–73.

¹²¹ VESELÝ 2010, 63.

¹²² JANÁČEK 1959, 75–76.

¹²³ VESELÝ 2010, 75.

¹²⁴ GEISS 2002, 223.

od Kapverdských ostrovů. Portugalskému králi měla připadnout území na východ od této dělicí čáry a španělskému panovníkovi směrem na západ. Portugalsko tak na základě této smlouvy získalo i později objevenou Brazílii. Smlouva stanovila i další podmínky vzájemných vztahů v koloniální sféře. V roce 1529 pak na tuto smlouvu navázala smlouva uzavřená v Zaragoze. Tentokrát byla stanovena demarkační linie ve východní Asii. Probíhala cca 1600km východně od Moluk. Za finanční náhradu se Španělsko vzdalo Moluk i dalších východně ležících ostrovů s výjimkou Filipín.¹²⁵

4.5. Hledání nové cesty do Indie

Ještě dříve, než Portugalci dospěli k pobřeží Guinejského zálivu, kde vyrostly jejich základny, rozšířily se podstatně jejich dobytelné a kolonizační cíle o nový projekt. Byl to plán na otevření cesty do Indie kolem jižního cípu celé Afriky. V 50. letech 15. století, kdy se tento plán vynořil, byly představy o skutečné podobě Afriky, a tedy i o možnostech jeho realizace, ještě velmi nejasné. Portugalské lodi pronikající na jih podél západního pobřeží afrického kontinentu, dospěly v této době k místům, v nichž pevnina uhýbá nápadně na východ. Její tvar nabízel mnoho podnětů k zamyšlení, zda Portugalci již nedospěli do blízkosti nejj jižnějšího afrického cípu, a současné zeměpisné znalosti takové úvahy nevyklučovaly. Představy geografů o hruškovité podobě Afriky byly v této době ustálené, avšak jak svědčí zachované mapy, lišily se od skutečnosti v odhadu vzdáleností a skutečné velikosti Afriky. Afrika byla totiž daleko rozsáhlejším kontinentem, než geografové a kartografové předpokládali, a Portugalci byli závislí na těchto falešných představách.

Plán na objevení cesty do Indie kolem afrického pobřeží se v Portugalsku objevil v letech 1454–56 a prvním svědectvím o jeho existenci je papežská bula z roku 1456, kterou vyhradil papež Kalixt III. Portugalcům před všemi ostatními národy právo na objevení indické cesty. Nebylo náhodou, že se opět v této době vynořila legenda o říši kněze Jana, která by se mohla stát oporou Portugalců na jejich plavbě do Indie.

Jako zásadně důležitou pohnutkou k těmto plánům byl přesun mocenských sil ve Středomoří. Začátek změn zahájila turecká expanze. Roku 1453 dobyli Truci Byzantskou říši a obsadili východní Středomoří a Černomoří, kde docházelo ke směňování zboží mezi Araby a Evropany (zejména v prostoru dnešní Itálie). Pro Araby byl obchod pod tureckou nadvládou obtížnější a tak si brali větší provize, což velmi zatěžovalo obchody Benátčanů, Florentinů, Janovanů a dalších. Obchodování se tak všem hodně prodražilo a s tím logicky rostly snahy o nalezení nových cest do oblastí, které produkovaly žádané zboží.

Tento plán se zdál roku 1456 jeho současníkům fantastický a neskutečný, potřeboval čtvrt století, než uzrál v pevnou perspektivu, v jasný projekt, jehož realizace mohla být podpořena zejména obchodním kapitálem.¹²⁶

Za války s Kastilií se portugalské objevné plavby dále na jih zastavily, neboť Portugalci museli v této době soustředit síly k obraně svých držav.¹²⁷

V 80. letech 15. století byl rozmach italského obchodního kapitálu na Pyrenejském poloostrově a zejména v Portugalsku velkolepým procesem, který se bezprostředně dotýkal objevných plaveb a jejich dalšího vývoje. Přesuny sil ve Středomoří a nutnost

¹²⁵ VESELÝ 2010, 75.

¹²⁶ JANÁČEK 1959, 81–92.

¹²⁷ GEISS 2002, 223.

nových vztahů ve světovém obchodě pocítili rychleji obchodníci z Janova a Florencie než kdekoli v Portugalsku a tak jejich zájmy o portugalské objevné plavby dostaly závažnější ráz. Italové měli v rukou peníze a úvěry a portugalskému státu ustavičně nabízeli obchodní spojení, z něhož by mohly obě strany nepochybně těžit. Zájmy Italských obchodníků se stávaly v Portugalsku důležitým činitelem a pod jejich ustavičným tlakem dospívali Portugalci k přesvědčení, že otázka nalezení cesty do Indie není už dávno otázkou výhradně portugalskou, nýbrž otázkou evropskou, a že je nutné, aby cestu do Indie našli dříve, než je předběhne jiný soupeř, a zajistí si tak podíl z kořisti. Král Jan II. Portugalský (1455–1495) rychle pochopil, že není možné, aby se Portugalsko spokojilo jen s Guineou a rozpoznal, že honba za koloniemi pro Evropu v Guineji neskončila, nýbrž teprve začíná.

Roku 1482 byla vyslána na jih první výprava s vyhraněnými objevnými úkoly. Na portugalské lodi kapitána Dioga Cãoa byly poprvé naloženy kamenné pilíře, zvané padrões, opatřené křížem a portugalským státním znakem, jimiž měl Diogo Cão označovat na objeveném pobřeží rozsah státní moci. Kamenné padrões nahradily dosavadní dřevěné kříže. Ztělesňovaly pevnou vůli a odhodlání Portugalců najít cestu do Indie. První z nich postavili u ústí řeky Konga, kde Portugalci narazili na velkou domorodou říši. Dále pokračovali na jih až k mysu Santa Maria, odkud se roku 1484 vrátili zpět do vlasti. Výsledek výpravy byl pobídkou k ještě většímu soustředění státních prostředků, protože naděje na úspěch pátrání po cestě do Indie začaly dostávat reálnou podobu. Za této situace se v Lisabonu domáhal jistý obchodní agent a námořník italského původu, aby mu portugalská vláda poskytla prostředky k objevné plavbě na západ. Byl to Kryštof Kolumbus. Portugalský král po poradě s astronomickou juntou¹²⁸ odmítl Kolumba podporovat a nevěnoval dále jeho projektu žádnou pozornost. Všechno portugalské úsilí bylo zaměřeno k obeplutí Afriky.

Již roku 1485 byl opět Diogo Cão pověřen velením nad druhou výpravou, která měla navázat na výsledky první. Dopluli k mysu zvanému Cross a opět se vrátili.¹²⁹

Třetí výpravě velel roku 1488 Bartoloměj Diaz (1450–1500), který pokračoval v plavbě podél břehů.¹³⁰ Dříve než postřehl, že se přiblížil k nejjihnějšímu cípu africké pevniny, dostaly se jeho lodi do prudké bouře. Ta trvala téměř dva týdny. Když pak po utišení bouře znovu hledal pevninu na východě, bylo jeho hledání marné. Teprve až obrácením lodi na severovýchod uviděl znovu africké břehy. Afrika byla obepluta a Diaz se další plavbou k severovýchodu chtěl přesvědčit, že se nestal obětí klamu a že skutečně našel cestu do Indie. Měl v plánu pokračovat dále, ale jeho vyčerpaná posádka další plavbu odmítla. Diaz tak vztyčil poslední pilíř sv. Řehoře a plul zpět. Nejjižnější výběžek Afriky pojmenoval podle toho, jak jej poznal, Bouřlivým mysem, avšak král Jan II. ho příznačně přejmenoval na mys Dobré naděje.

Ve stádiu příprav a dlouhého dohadování o výpravě, která by dospěla až do Indie, došlo k přistání jediné španělské karavely Niña v Lisabonu pod velením Kryštofa Kolumba, který se vracel z Antil do Evropy.¹³¹

¹²⁸ „Astronomická junta“ byl královský poradní sbor astronomických, nautických, a geografických odborníků, který shromažďoval nové teoretické poznatky a připravoval pro mořeplavce zdokonalení jak orientačních pomůcek, tak dával podněty např. ke zdokonalení karavely ve válečnou loď vyzbrojenou děly. Zakladatelem byl Jan II. Portugalský. Viz JANÁČEK 1959, 97–100.

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ VESELÝ 2010, 75.

¹³¹ JANÁČEK 1959, 102–105.

4.6. Projekt Kryštofa Kolumba

V řešení kolumbovské problematiky existují v historické literatuře názorové rozpory. Nedostatek pramenných zpráv je největší překážkou v uspokojivém vyřešení sporných otázek kolem Kryštofa Kolumba (1451–1506). První takovou otázkou je Kolumbův původ. Jeho rodiště, vzdělání i životní osudy až do doby působení v Lisabonu, jsou nejasné.¹³² U mnoha hypotéz, které byly vysloveny o těchto dílčích problémech, převládá názor, že pocházel z janovské soukenické rodiny. V mladém věku se stal plavcem a po nějakém čase také obchodním agentem janovského domu Centurionů v Lisabonu.¹³³ Ve službách Centurionů poznal Kolumbus portugalskou kolonizaci na Kanárských ostrovech a Zlatonosném pobřeží, kde Portugalci kupovali od domorodců zlato. Zde poznal, jak ohromné zisky plynou Portugalcům z koloniálního obchodu a z otrokářství. Je pravděpodobné, že právě pod dojmem z těchto obchodních cest začal uvažovat o vlastních možnostech podnikání v koloniích. Rozhodující vliv na Kolumba měl však Lisabon, který byl centrem evropské expanze v zámoří.

Druhou spornou otázkou kolumbovské problematiky je, do jaké míry byl Kolumbův projekt cesty na západ závislý na cizích zkušenostech. Již na mapě z roku 1367 bylo zaznamenáno západně od Azor několik ostrovů a označeno slovem Antulliae. Původ slova, které bylo latinskou obměnou dnešního výrazu Antily, je stále neznámý a stejně neznámá je i skutečnost, jak se Evropané o existenci těchto ostrovů dozvěděli. Dostatečné vysvětlení však nepodává ani středověká legenda o sedmi biskupech, kteří utekli před Maury na sedm ostrovů v Atlantiku a založili si zde křesťanské říše. Legenda o sedmi biskupech připomíná svým posláním říši kněze Jana v Asii nebo v Africe. Není tedy prozatím možno uspokojivě vysvětlit, jak se Evropané o existenci Antil dověděli. Pouze se ví, že se objevily v první polovině 15. století na různých mapách. Nebyly ovšem považovány za předpolí asijské pevniny, tím méně za předpolí dosud neznámé pevniny amerického kontinentu. V geografických představách 15. století byly pouhými ostrovy v Atlantiku a jejich hledání pojali do svých plánů Portugalci již za života prince Jindřicha. Toto pátrání ale bylo vedlejším úkolem objevných plaveb. Žádný pramen neprozrazuje přímo, kam portugalští plavci na svých cestách dospěli. Portugalský král tyto plavby finančně nepodporoval, ale nedovolil, aby se vymkly státní kontrole. Každý, kdo se chtěl pustit na cestu za novými objevy Atlantiku, musel mít oprávnění v podobě panovníkova privilegia. Jelikož se přesně neví, co všechno věděli Portugalci o Atlantiku před Kolumbovým objevem, neví se ani, co všechno věděl o Atlantiku Kolumbus.

Projekt Kryštofa Kolumba, který roku 1484 předložil portugalskému králi, byl jednoduchý a nebyl ničím jiným než rozvedením myšlenek Florentána Toscanelliho (1397–1482), který se na žádost portugalského krále vyjádřil, že cesta do Indie západním směrem je kratší a snadnější než kolem Afriky. Velkou inspirací projektu byl i cestopis *Milión*¹³⁴ Benátčana Marca Pola, kterému snadno podléhala celá Evropa.¹³⁵

¹³² JANÁČEK 1959, 107.

¹³³ KAŠPAR 1992—Oldřich KAŠPAR: *Zámořské objevy. 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích.* Praha 1992, 22.

¹³⁴ Cestopis „*Milión*“ je prvním zeměpisným dílem o Asii a nejcennějším zdrojem historických informací o tehdejší Asii. Je obzvláště cenný, kvůli fantastickým legendám z raného středověku. Podává informace o způsobu života obyvatel, počasí, pouštích, řekách, monzunech, o Tichém a Indickém oceánu a podobně. Východní Asie je vykreslena jako velmi bohatá, oplývající zlatem, drahým kořením, přístavy s čilým obchodním ruchem a velkými městy. Text pokrývá území od Persie po Čínu, Indii a východoindické souostroví, ale i území, která sám nenavštívil (Rusko, Sibiř, Japonsko a podobně). Dílo

Kolumbus ji měl i při všech svých plavbách a celou si ji opoznával.¹³⁶ Při posuzování Kolumbova projektu objevila královská komise znalců, astronomická junta, chyby ve srovnání s dobovými geografickými vědomostmi. To byl patrně jeden z hlavních důvodů, proč portugalský dvůr Kolumba odmítl v době, kdy vstupovalo do rozhodujícího stadia portugalské úsilí o obeplutí Afriky a Portugalsko nechtělo a ani nemohlo třístit své síly mezi dva významné objevitelské a kolonizační podniky.¹³⁷

Po odmítnutí v Portugalsku Kolumbus odešel do Kastilie, kde se pokusil znovu uplatnit svůj projekt. Španělsko bylo v té době plně zaměstnáno válkou s maurským královstvím v Granadě, které bylo poslední politickou výspou islámu na Pyrenejském poloostrově. Složitosti vnitřní a zahraniční politiky státu nedovolovala Španělům podstatně rozšířit obchodní loďstvo, ani vytvářet rozsáhlejší kolonizační plány v zámoří. I přes to měli kastilští vládcí zájem o kolonizaci a rozšíření říše v zámoří.¹³⁸

Za těchto okolností Kolumbus nabídl kastilským panovníkům svůj projekt cesty na západ. Přišel s plánem, který zněl fantasticky jako v Portugalsku a jehož hlavními oporami byla Bible a cestopis Marca Pola.

První zamítnutí kastilského dvora nebylo tak zásadní jako v Portugalsku, jelikož zde měl příznivce. Někteří soukromníci projevovali ochotu Kolumbovu výpravu financovat, jestliže by dostali od panovníka privilegia na kolonizaci a mniši z kláštera La Rabida přispěli k obnovení jednání s Kolumbem. Když bylo téměř rozhodnuto, že španělská vláda výpravu uskuteční, jednání znovu ztroskotalo zásluhou Kolumba. V rozhodujícím okamžiku jednání se staly předmětem rozporu Kolumbovy nároky na odměnu. Vyslovil tak ohromující požadavky, že je dvůr považoval za přemrštěné. Žádal o jmenování nejen admirálem, ale i místodržícím objevených zemí, povýšení do šlechtického stavu, jednorázovou odměnu i právo na část výnosu z objevených zemí a privilegium na další objevy. V dopise, který později poslal králi Ferdinandovi, se prohlašoval za božího posla, jemuž bylo určeno, aby pro kastilská veličenstva objevil nové země. Toto jeho velikášství bylo patrně příčinou jak Kolumbova úspěchu, tak i jeho zkázy.¹³⁹ „Zaslepenost ho svedla od reálného poznávání k mystickému fanatismu a nedovolila mu, aby poznal skutečnou cenu svého objevu.“¹⁴⁰

Kolumbus byl z pohledu španělského dvora jakýmsi zběhem z portugalské mořeplavecké sféry a jeho zběhnutí mohlo přivést Španělsku mnoho kladných výsledků. Ačkoliv kastilský dvůr projevil za jednání s Kolumbem silné váhání, rozhodl se nakonec Kolumba na cestu co nejdříve vypravit, bez ohledu na své finanční těžkosti. Finanční otázku výpravy rozřešil Kolumbův příznivec, vysoký státní úředník Santangel, který opatřil na výpravu půjčku z peněz městské daně. Další problémy Kolumbovy nastaly s najímáním mužstva. Zkušení námořníci se zdráhali podstoupit cestu do neznáma. Nakonec shromáždil posádku, mezi kterou byli i amnestovaní vězni a chyběl duchovní.¹⁴¹

obsahuje i více zveličených informací, které jsou ale připisovány hlavně Rusticcianovi z Pisy, který jej sepsal. Dílo bylo ve 14. a 15. století často čtené a bylo impulzem pro další objevitelské cesty, například pro Kryštofa Kolumba. Údaje z něj čerpali i kartografové. Viz HRBKA 1989, 215–228.

¹³⁵ JANÁČEK 1959, 107–114.

¹³⁶ HRBKA 1989, 215–228.

¹³⁷ JANÁČEK 1959, 114.

¹³⁸ KAŠPAR 1992, 141.

¹³⁹ JANÁČEK 1959, 115–117.

¹⁴⁰ Tamtéž, 117.

¹⁴¹ Tamtéž, 119–120.

4.7. Cesty Kryštofa Kolumba

Kryštof Kolumbus realizoval v letech 1492 až 1504 čtyři cesty, které znamenaly obrovský průlom do znalostí tehdejšího světa.¹⁴²

Po dokončení reconquisty v Granadě¹⁴³ vypluly dne 3. srpna 1492 karavely Santa Maria, Pinta a Niña pod kastilskou královskou vlajkou z Palosu. Při této plavbě uviděl zemi jako první 12. října 1492 Juan Rodriguez. Flotila se vylodila na ostrově v dnešních Bahamách, který Kolumbus pojmenoval San Salvador. Na ostrově byli domorodci, ale protože se od nich nedověděl, kde se nachází zlato, vyplul na jiný ostrov. Po několika nezdařených zastávkách připlul na Kubu, dále na Haiti, které pojmenoval Hispaniola. Zde na Hispaniole ztroskotala Santa Maria. Kolumbus byl přijat místním kasikem – indiánským náčelníkem – Guacanarim. Na místě nechal vystavět pevnost Navidad a zanechal tam 43 lidí jako posádku pevnosti. Ve Španělsku byl roku 1493 slavnostně přijat a zpráva o jeho plavbě se rychle šířila. Dostávalo se mu projevů náklonnosti a mimo jiné zajistil povýšení svých bratrů Bartoloměje a Diega do šlechtického stavu. V té době se už začala plánovat druhá výprava, oproti té první mnohem větší. Během pěti měsíců bylo připraveno sedmnáct plavidel, na něž se chystalo nalodit přes tisíc mužů.¹⁴⁴

Druhá expedice vyplula roku 1493 z Cádizu. Postupně přistávala u ostrovů, které Kolumbus pojmenoval Dominika, Marie-Galante a Guadeloupe. Na Guadeloupe se poprvé přesvědčil o kanibalismu místních obyvatel. Dále výprava doplula na ostrovy Montserrat, Redonda, Antigua a St. Croix. Poté se vydala přes dnešní Panenské ostrovy a Portoriko na Hispaniolu, kde při první výpravě ztroskotala Santa Maria. Z původní pevnosti Navidad zbyly jen trosky. Když Kolumbus navštívil Guacanariho (kasika z první výpravy), dověděl se, že někteří lidé z pevnosti zahynuli kvůli nemoci a některé pobili poddaní sousedního kasika. Poté se Kolumbus na severovýchodní části Hispanioly rozhodl vybudovat novou osadu, kterou nazval Isabela na počest kastilské královny. Mezitím sbíral informace o nalezištích zlata prozkoumáním dalších ostrovů, Kuby a Jamajky. Žádné zlato tam ale nenašel. Do Isabely mezitím doplul jeho bratr Bartoloměj, se kterým se přes sedm let neviděl. Kryštof mu udělil titul místokrále Indie. V době Kolumbovy nepřítomnosti se zhoršily vztahy mezi Španěly a Indiány, ze kterých si Španělé dělali otroky. Kolumbus chtěl potlačit vzpoury a tak nechal několik domorodců zavraždit a mnoho dalších poslal do Španělska jako otroky. Isabelu přenechal Bartolomějovi a roku 1496 odplul z Hispanioly zpět do Cádizu. Tentokrát ho nečekalo bouřlivé přivítání, jelikož ve Španělsku v době jeho nepřítomnosti opadla počáteční euforie z objevu a začala převládat skupina jeho protivníků. Lidé se navíc začali obávat nemoci pocházející z kolonií, která byla po několika letech nazvána syfilis.

Na třetí výpravu Kolumbus vyplul roku 1498. Loďstvo objevilo ostrov, který Kolumbus pojmenoval Trinidad. Odtud posádka viděla první opravdovou pevninu, výběžek dnešní Venezuely. Bylo to nejspíše poprvé, co Španělé vstoupili na americkou pevninu. Na Hispaniole mezitím Francisco Roldán, nejvyšší soudce v Isabelě, zahájil vzpouru proti vládě Bartoloměje, ke které se přidalo mnoho osadníků. Povstání vyvrcholilo zatčením Kryštofa, Diega a Bartoloměje Kolumbových.¹⁴⁵ Koruna byla

¹⁴² KAŠPAR 1992, 23.

¹⁴³ GEISS 2002, 223.

¹⁴⁴ JANÁČEK 1959, 121–134.

¹⁴⁵ Tamtéž, 136–144.

nucena vyslat na Antily Francisca de Bobadillu (zemřel 1502), který převzal všechny pravomoci. De Bobadillu nechal tři bratry roku 1500 deportovat zpět do Španělska. Roku 1501 byl Kolumbus oficiálně zbaven hodnosti místokrále Hispanioly a do zámoří vyplul jeho nástupce Nisolás de Ovando. Isabela Kastilská však držela nad Kolumbem ochrannou ruku a umožnila mu uspořádat poslední, čtvrtou výpravu, pod podmínkou, že nepřistane na Hispaniole.¹⁴⁶

Kolumbus vyplul roku 1502 i s bratrem Bartolomějm a synem Ferdinandem. Tentokrát bylo jeho cílem prozkoumat pevninu, na kterou narazil při třetí cestě, a chtěl najít úžinu, kudy by proplul dál na západ. Kolumbus doplul k jižnímu cípu Kuby a odtud až k pobřeží Hondurasu. Tam se setkal s muži plujícími ve velké kánoi, kteří Kolumbovi připadali inteligentnější než domorodci, které viděl do té doby. Odtud Kolumbus vyrazil jižním směrem a plul přes Kostariku k Panamě. Množství zlata, které získával od domorodců, jež cestou potkával, bylo větší než na ostrovech. Na území dnešní panamské provincie Veraguas se snažil založit kolonii, ale kvůli agresivitě místních obyvatel se mu to nepodařilo. Roku 1503 doplul už jen se dvěma loďmi na Jamajku. Lodě byly v tak katastrofálním stavu, že s nimi nebylo možné odplout. Diego Méndez, jeden ze členů Kolumbovy posádky, se rozhodl na kánoi doplavít na Hispaniolu a nechat pro zbytek posádky poslat novou loď. Mezitím probíhaly proti Kolumbovi vzpoury a indiáni se po osmi měsících rozhodli přestat o Španěly starat. Záchrana pro Kolumba přijela až roku 1504, kdy se také vrátil zpět do Španělska.¹⁴⁷

Osobní Kolumbovou tragédií bylo naprosté nepochopení reality umocňované jeho zcela zřejmou neschopností jednat s lidmi, což vedlo k jeho nepřilíš slavnému, nikoliv však tragickému konci. Byl jako osoba nevhodná a nepružná nahrazen pružnějšími a schopnějšími.¹⁴⁸ Kryštof Kolumbus zemřel roku 1506.¹⁴⁹

Ohlas Kolumbova objevu byl mimo Španělsko i Portugalsko velmi značný, ale nevedl k pevným představám o objevených zemích. Za těchto okolností se proslavil Florentin a služebník rodu Medici Americo Vespucci (1454–1512) tím, že označil objevené země za nový a dosud neznámý kontinent. Vespucci napsal ve své zprávě určené Lorenzu Medicejskému a nazvaném *Mundus Novus*: „Dopluli jsme k nové zemi, kterou z mnoha důvodů vypočítávaných níže považujeme za kontinent“.¹⁵⁰ Bylo to po jeho druhém návratu roku 1502 z pobřeží Jižní Ameriky v portugalských službách.¹⁵¹

4.8. Španělská koloniální politika

Závažným úkolem španělské koloniální politiky byla výměna generací osadníků. První generace nazývaná conquistadory, dobyvateli, neměla pro kolonizaci schopnosti a Španělé se snažili na ostrovy dopravit co nejvíce lidí ochotných zakládat plantáže cukrové třtiny a pole, stavět domy a přístavy. S přiděly půdy dostávali kolonizátoři i přiděl indiánských otroků, avšak indiáni byli špatnými pracovními silami. Proto měl úspěch projekt s černými otroky z Afriky. Důležitým úkolem kolonizátorů pak byla i konsolidace poměrů na ostrovech, což znamenalo porobení domorodého indiánského obyvatelstva. V prvních dvou desetiletích 16. století se španělské kolonie rozšiřovaly a

¹⁴⁶ BUDIL 2007, 228–229.

¹⁴⁷ JANÁČEK 1959, 191–192.

¹⁴⁸ KAŠPAR 1992, 23.

¹⁴⁹ JANÁČEK 1959, 192.

¹⁵⁰ BUDIL 2007, 229.

¹⁵¹ JANÁČEK 1959, 168.

tvořily rozsáhlý celek – Haiti, Kuba, Portorico, Jamajka, pobřeží Střední a Jižní Ameriky, znali také Floridu a usazovali se pevně ve Střední Americe a Panamě.

Zuřivost a krutost španělských conquistadorů se postupně vystupňovala, když narazili v Yucatanu na civilizované indiánské národy a vynořily se možnosti loupeživých výprav.¹⁵² Plantážník Hernán Cortés (1485–1547) dobyl roku 1521 bohatou říši Aztéků a o rok později byl Karlem V. Habsburským jmenován místodržícím v Novém Mexiku.¹⁵³ Perspektivy španělské koloniální politiky v Americe se takřka obratem rozšířily a současně se začal rozšiřovat zájem Anglie a Francie o kolonie na západě slibující výnosy. Španělsko se v tomto okamžiku stalo první koloniální velmocí a současně se mu podařilo ohrozit postavení Portugalska v Indickém oceánu.¹⁵⁴

Téměř ve stejné době, kdy Cortez porobil říši Aztéků, dosáhlo Španělsko druhého hlavního cíle své dosavadní politiky. Lodi španělského krále našly průliv spojující Atlantik s Tichým oceánem a cesta do Indie západním směrem, kterou hledal Kryštof Kolumbus ve Střední Americe, se otevřela na jihu. Jejím objevitelem se stal Portugalec ve španělských službách Fernão de Magalhães (1480–1521) a Juan Sebastián Elcano, kteří si dali za cíl obeplutí země. Magalhães vyplul roku 1519 ze Sevilly a jeho cestu ukončila smrt roku 1521, kdy byl na Filipínách v boji s domorodci zabit. Do čela výpravy se pak postavil Juan Sebastián del Cano, který se jen s jednou lodí vrátil roku 1622 do Španělska. Jejich cesta trvala 3 roky a 29 dní.¹⁵⁵

4.9. Dosah „století zámořských objevů“

V Evropě sílil význam kolonií. Do 20. let 16. století se podílelo na koloniálním vykořisťování převážně jen hospodářství Portugalska a Španělska, od dvacátých let se stávala existence kolonií v zámoří důležitým činitelem pro celou Evropu. Převaha dovozu z kolonií, typická pro „století zámořských objevů“ se začala zmenšovat a vývoz vyrovnával pozvolna její náskok. Zboží vyvážené do kolonií se stávalo významným prvkem světového obchodu a vzrůst obratu, kterého dosahovalo, ohlašoval stoupání nároků na koloniální hospodářství a tím i jeho novou epochu. Doba lupičského hospodaření úředníků, vojáků a námořních kapitánů se chýlila ke konci a kolonie kladly nároky na vyspělejší správu.¹⁵⁶

Koncem 16. století začala být portugalská a španělská expanze zatlačována aktivitou vyspělejších a ekonomicky mocnějších států. Nejprve to byli Nizozemci, jejichž expanze směřovala do Tichomoří, Indonésie a na Moluky a americký kontinent (Nový Amsterdam). K zajišťování svého podnikání založili Východoindickou společnost a Západointickou společnost.

Rozhodující roli převzala Anglie, která představovala hlavního mocenského rivala Španělska. Angličané ovládli velkou část Severní Ameriky a jejich koloniální expanze slavila úspěchy také v Africe a Asii. Během 17.–19. století se tak Anglie stala největší světovou koloniální mocností. Po ní rozsahem svého koloniálního panství následovala Francie.

¹⁵² JANÁČEK 1959, 195–196.

¹⁵³ KAŠPAR 1992, 54.

¹⁵⁴ Tamtéž, 197–200.

¹⁵⁵ Tamtéž, 200–201.

¹⁵⁶ JANÁČEK 1959, 210.

Zámořské objevy měly významný dopad i na mezinárodní finanční a obchodní vztahy. Příliv drahých kovů, získávaných v nově dobytých a kolonizovaných území vedl v Evropě k poklesu hodnoty peněz a vzestupu cen výrobku. Z měnové krize se Evropa dostala do cenové krize – tzv. cenové revoluce. Namísto luxusních výrobků se předmětem dálkového obchodu staly předměty denní potřeby. Specifickým obchodním artiklem byli otroci, kteří se stali součástí tzv. obchodu v trojúhelníku. V Africe koupení otroci byli prodáni v Americe za koloniální produkty a drahé kovy a ty byly pak prodávány v Evropě. Další významnou skutečností bylo, že hlavní mocenská a obchodní centra se postupně přesunula z oblastí Středomoří a Baltu na pobřeží Atlantiku. Příliv surovin a jejich efektivní využívání spolu s vytvořením dalších příznivých podmínek v politické a ekonomické oblasti vedly k všestrannému a dynamickému rozvoji západní Evropy, kde se zformovaly velmoci rozhodující o vývoji Evropy i okolního světa.¹⁵⁷ Došlo k vzestupu měšťanstva způsobeného všeobecným rozvojem výrobních sil.¹⁵⁸ Evropa jako celek se stala centrem světového dění a navázala na intenzivní styky s odlišnými civilizacemi a kulturami.¹⁵⁹

K výše popisovaným historickým událostem nedošlo pouze vlivem ekonomických a strategických důvodů, z touhy po dovozu levného koření nebo snahy otevřít alternativní obchodní cestu do Indie po pádu Konstantinopole, ale do značné míry ze středověké imaginace, která působila jako hnací síla pro expanzi evropské kultury do zámoří. A právě popisem těchto vlivů se budu zabývat v následující kapitole.

¹⁵⁷ VESELÝ 2010, 76.

¹⁵⁸ JANÁČEK 1959, 215.

¹⁵⁹ VESELÝ 2010, 76.

5. Dějinné, imaginativní a jiné vlivy, které vedly k zámořským objevům

Ve vzdálené době přijde čas, kdy oceán uvolní své okovy, kdy bude odhalena celá širá země...

Seneca, Médea

Velké objevné plavby na sklonku 15. století se zapsaly do světových dějin jako výjimečné činy, jejichž důsledky měly zásadní význam pro hospodářský vývoj celého světa. Zatímco starší historiografie hodnotila tyto plavby převážně jako individualistické podniky a vyzdvihovala shodně s jinými literárními díly jedinečnost zásluh mořeplavců a panovníků, kteří je uskutečnili, novější bádání ukazuje stále přesvědčivěji skutečnou tvář těchto objevů, jejich vnější i vnitřní souvislosti, a dospívá k novému hodnocení. Velké objevné plavby nebyly pouze výsledkem cestovatelského úsilí podněcovaného zájmem o samoúčelné zeměpisné objevování neznámých zemí a nových mořských cest. Byly mnohem více součástí velkého procesu, expanze evropských států do Afriky a Asie, byly prostředkem sloužícím k uskutečnění cílů, které si tato expanze kladla. Ať byly zásluhy jednotlivých mořeplavců jakékoliv, nelze zapomínat, že na uskutečnění plaveb, které je proslavily, působilo příliš mnoho závažnějších momentů, než byly jejich osobní schopnosti.¹⁶⁰

5.1. Světové poměry předcházející zámořským objevům

Po roce 1000 vykazuje sociální vývoj euroasijské civilizace některé shodné rysy zahrnující výrazný populační růst, změny v technologii, komercializaci a vyšší míru centralizace a koncentrace moci. Bylo zřejmé, že vytvoření globální sítě komunikace mezi civilizacemi, která by zahrnuje celý svět, a objevení a využití bohatství dosud neznámých kontinentů a moří je čistě otázkou času. Zbývalo vyřešit otázku, která z euroasijských mocností bude hnacím motorem procesu globalizace, získá při jeho uskutečnění výsadní postavení a bude tak určovat historický vývoj lidstva přinejmenším v průběhu několika dalších století.¹⁶¹

Pád mongolského pokusu o „univerzální“ kontinentální euroasijskou civilizaci, ukázal, že klíč k podmanění světa se nalézá na moři. Až z počátku 15. století bylo nástupištem k velmocenskému postavení a bohatství v Euroasii ovládnutí karavanních cest protínajících rozsáhlé pouště a stepi centrální Asie.¹⁶² Kontrola nad těmito vnitrozemskými „moři“, křižovatkami „koráby pouště“, a zejména nad nezbytnými „pouštními ostrovy“, oázami, zajišťovala hegemonii postupně Peršanům, Parthům, Arabům i Mongolům. Za těchto podmínek představovalo ovládnutí moří Evropany radikální inovaci, která zvrátila dosavadní poměr sil ve světě. Novověkou převahu západní civilizace nad tradičními asijskými kulturami lze částečně přisoudit tomuto strategickému vítězství „mořských cest“ nad karavanními stezkami.

¹⁶⁰ JANÁČEK 1959, 218.

¹⁶¹ BUDIL 2007, 192.

¹⁶² JANÁČEK 1959, 14–15.

Mocenské nároky Západu se však mohly odvíjet pouze od nového typu společnosti, která se postupně rodila počínaje koncem středověku, společnosti dostatečně hospodářsky výkonné, pružné při zavádění inovací, sociálně mobilní a schopné se vyrovnat s nadcházejícími dějinnými výzvami.¹⁶³ Jacques le Goff (1924–2014) uvedl, „že myšlenka pokroku a překonávání minulosti se na Západě postupně prosadila od konce třináctého století. To, co je charakteristické pro západní typ expanze, je neustálé usouvztažňování získaných poznatků, jejich racionální objasňování a snaha o okamžité využití veškerých získaných zdrojů.“¹⁶⁴

Tento evropský postup však přinesl ovoce: zrodil se skutečný světový hospodářský systém, do něhož vstoupilo peruánské stříbro, guinejské zlato, ruské kožešiny, dřevo a sůl, pobaltské obilí, orientální koření a hedvábí, západoevropské nástroje, průmyslové a textilní výrobky a technologie, tresky ze severních moří a mnoho dalších komodit. Tato reálná ekonomická a s ní související politická moc Západu, byla doprovázena subtilnější mocí symbolickou, snahou zahrnout „ty druhé“ do evropského způsobu konceptualizace vědění.

Zámořské výpravy Španělů a Portugalců, ke kterým se připojily i jiné národy, způsobily v evropských dějinách významný intelektuální posun. Evropská expanze by však byla nesmyslná bez technologického rozmachu, kterým Západ postupně zastínil ostatní euroasijské civilizace a jenž je podmíněn nejen organizací evropského hospodářského a politického života, ale také osobitým pojmovým uchopením světa a typem institucí, které tuto konceptualizaci zajišťovaly a rozvíjely.¹⁶⁵

5.2. Obraz světa v období vrcholného středověku

Znalosti o odlehlých oblastech světa byly ve vrcholném středověku rozptýleny nerovnoměrně; nebylo to způsobeno pouze nestejným přístupem různých vrstev obyvatelstva ke vzdělávání nebo příslušností k různým intelektuálním školám, ale rovněž utajováním mnohých geografických informací praktikovaných například portugalským královským dvorem. Geografie se netěšila nezávislému statutu a byla pokládána za subdisciplínu v rámci všeobecných dějin (křesťanského) lidstva, jejichž obliba vzrostla ve 12. století, později pak za součást encyklopedického přehledu vědění o člověku, který přišel do módy v éře humanismu,¹⁶⁶ který nahradil středověkou scholastiku.¹⁶⁷ Pád Toleda v roce 1085 zpřístupnil Evropanům množství matematických, lékařských a astronomických poznatků arabské vědy a tak rozšířil obzory evropské vzdělanosti. Evropě se dostalo literatury, která pro ni byla do té doby prakticky neznámá.

V roce 1175 přeložil Gerhard z Cermony¹⁶⁸ do latiny *Almagest*, arabskou verzi Ptolemaiova¹⁶⁹ slavného díla *Syntaxis Mathematica*. Ptolemaiova *Geografia* však vešla

¹⁶³ BUDIL 2007, 192.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Tamtéž, 193.

¹⁶⁶ BUDIL 2007, 193–194.

¹⁶⁷ TUŠL 2010—Jiří TUŠL a kolektiv: *Nástin dějin evropského umění. Výtvarné umění, literatura, divadlo, hudba*. Praha 2010, 85.

¹⁶⁸ Gerhard z Cremony (1114–1187) byl lombardský překladatel arabských vědeckých a filosofických děl, jež se nacházely v arabských knihovnách v Toledu opuštěných následkem reconquisty. Významný je také jako překladatel Aristotelových děl. Viz FRIED/HEHL 2013—Johannes FRIED / Ernst-Dieter HEHL (ed.): *Dějiny světa 3. Dějiny světa od počátku do 21. století*. Praha 2013, 425.

na Západ ve známost až díky překladu z řečtiny na počátku 15. století. Obdobně takzvaná Rogerova kniha, práce představující sumu arabských znalostí, kterou vytvořil arabský geograf al-Idrisí kolem roku 1154 na dvoře normandského vládce Sicílie Rogera II., byla ve středověké Evropě prakticky neznámá. Lambert ze St. Omer je autorem pojednání *Liber Floridus* z roku 1130, ve které pokládal zemi za kouli a uvědomoval si, že z jižní hemisféry musí být pozorovatelná odlišná konstelace souhvězdí než ze severní polokoule. Připouštěl existenci protinožců, o níž se ale nikdy nemůžeme přesvědčit, protože tomu brání žhavý neprostupný pás podél rovníku. Z této zóny měli ještě v druhé polovině 15. století smrtelný strach portugalští námořníci při plavbách na jih podél pobřeží Afriky. Na běžného evropského vzdělance středověku měla stále silnější vliv tehdejší kosmologie¹⁷⁰ než znalosti z objevitelských cest získané očitými svědky jako byli Carpini¹⁷¹, Rubruck¹⁷², Oldřich Čech z Pordenone¹⁷³ a další. Ve 14. století přišly do módy fantastické cestopisy. V tomto duchu byla psána *Kniha znalostí z celého světa*, kterou vytvořil ve 40. letech 14. století anonymní španělský františkán, který v ní líčí cesty, jež údajně vykonal po Evropě, Asii a Africe.¹⁷⁴

Na mapách a zeměpisných popisech zhotovených mezi lety 300 až 1300 není z čistě geografického hlediska patrný žádný kvalitativní nebo kvantitativní vývoj. Středověké planisféry, mapy zemské polokoule na kruhové ploše, odrážely kosmologické představy: například na typické planisféře zvané Herefordská mapa z roku 1290, vidíme ve středu vyobrazení Pozemského ráje, dále zemi Amazonek, Železná vrata, za nimi Alexandr Makedonský uzavřel apokalyptický národ Góga a Magóga, a příslušné nestvůrné rasy za středověkých bestiářů. Představuje syntézu křesťanské představy spásy a encyklopedických vědomostí o světě.¹⁷⁵ Nositelem této intelektuální tradice, byly středověké portolány, ryze účelové mapy, které sloužily pro plavbu podél pobřeží a jako průvodce přístavy a byly vhodné k učení správného směru. První známý portolán použil údajně janovský kapitán Jacopo Doria na lodi, na které se v roce 1270 plavil francouzský král Ludvík IX. během křížové výpravy do Tunisu. Nejstarší dochovaný portolán se podle místa uložení nazývá Pisanská mapa. Střediskem výroby portolánských map i planisfér se staly ve 14. století především Janov, Benátky a Mallorka.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Klaudios Ptolemaios (85–165) byl řecký geograf, matematik, astronom a astrolog, který žil a pracoval v egyptské Alexandrii. Proto je znám i jako Ptolemaios Alexandrijský. Jeho spisy, které představovaly shrnutí starověké astronomie, astrologie a geografie, platily jako autoritativní zdroj až do novověku. Viz FRIED/HEHL 2013, 87–89.

¹⁷⁰ Pojem „kosmologie“ označuje odvětví, které se zabývá vesmírem a světem jako celkem – vznikem, vývojem i budoucností. VIZ PETRÁČKOVÁ/KRAUS 1997—Věra PETRÁČKOVÁ / Jiří KRAUS: Akademický slovník cizích slov A-K. Praha 1997, 426.

¹⁷¹ Giovanni Piano Carpini (1182 – 1252) byl italský cestovatel a papežský legát. Viz FRIED/HEHL 2013, 376.

¹⁷² Vilém Rubruck (1220? – 1270/1293?) byl vlámský františkán, cestovatel a spisovatel. V roce 1253 na přání francouzského krále Ludvíka IX. a papeže Inocencem IV. podnikl výpravu k mongolskému chánovi Möngkeovi do Karakorumu. Jeho úkolem bylo obrátit chána na křesťanství a získat ho na stranu evropských panovníků proti Saracénům. Díky této pozoruhodné výpravě vznikl jeden z nejlepších cestopisů své doby. Viz BUDIL 2007, 150–153.

¹⁷³ Oldřich Čech z Pordenone (1276/1281 –1331) byl italský minorita s českými kořeny, misionář a cestovatel. V roce 1316 se jako vyslanec papeže Jana XXII. vydal s poselstvím k mongolskému dvoru do Pekingu. Viz BUDIL 2007, 160.

¹⁷⁴ BUDIL 2007, 194–195.

¹⁷⁵ FRIED/HEHL 2013, 80.

¹⁷⁶ BUDIL 2007, 195–196.

V roce 1344 byly Katalánie a Mallorca připojeny k Aragonii¹⁷⁷ a místní kartografové, vesměs Židé, dobře obeznámeni s arabskou vzdělaností, se těšili přízni aragonských panovníků. Mezi Mallorské mistry náležel slavný kartograf Angellino Dulcert, jehož proslulá mapa světa z roku 1339 zobrazuje africkou říši Mali, nedávno objevené Kanárské ostrovy, říši kněze Jana, ležící jižně od Egypta, i Pozemský ráj. Do služeb aragonského krále vstoupil i židovský kartograf Abraham Cresques, který roku 1375 dokončil působivou Katalánskou mapu světa. Lze na ní pozorovat atlantické pobřeží Evropy a Afriky včetně Azorských a Šťastných ostrovů; Čínu údajně zakreslil Cresques podle vyprávění Marca Pola. Jistou hádanku představuje takzvaný Laurentský portolán z roku 1351, na němž je neobvykle přesný tvar Afriky. Benátský mořeplavec Andrea Bianco, žijící v Londýně, vytvořil v roce 1448 mapu svět, do níž zanesl portugalské poznatky z cest podél afrického pobřeží. Mapa světa zhotovená roku 1457 v Janově zaznamenala poznatky z cest, které uskutečnil Benátčan Niccolo dei Conti po Indii, Jávě, Sumatře a Molukách. Contiho informace posloužili rovněž Fra Maurovi k sestavení jeho proslulé mapy světa dokončené roku 1460, kterou autor daroval do Sagres Jindřichu mořeplavci. Fra Mauro byl mnich, který na benátském ostrově Murano zřídil skutečnou „kartografickou dílnu“, pravděpodobně nejlepší v tehdejší Evropě. Jedno z nejvýznamnějších zeměpisných děl středověku je bezesporu globus Martina Behaima z roku 1492, který je pozoruhodný sumou nejpokročilejších zeměpisných znalostí Západu v okamžiku, kdy se Kolumbus vydává na cestu do Nového světa. Behaimův globus, který odráží vize sdílené Toscanellim a Kolumbem, směřuje kosmologické koncepty s kosmografickými¹⁷⁸ poznatky: autor čerpal z vlastní empirie a z vyprávění mořeplavců, z Ptolemaia a z antické tradice, ze svědectví Marca Pola i z Mandevillova cestopisu, který byl jeden z nejrozšířenějších ve středověku.¹⁷⁹ Afrika má na globusu téměř správný tvar, pouze její jižní část vystupuje příliš na západ; Marco Polovo impozantní Cipango je zakresleno tam, kde se ve skutečnosti rozkládá Florida; přímo doprostřed Atlantického oceánu umístil Martin Behaim Ostrov svatého Bernarda; znázornění Zanzibaru a Indie vychází od Ptolemaia a u řeky Gangy připsal Martin Behaim poznámku: „Ptolemaios nepopsal svět za touto hranicí, ale učinil tak Marco Polo.“¹⁸⁰ Rozvoj kartografie byl koncem 15. století provázen vývojem nových navigačních technik a pomůcek.¹⁸¹ Po roce 1492, kdy Izabela Kastilská a Ferdinand Aragonský vypověděli ze Španělska všechny Židy, uchýlil se na portugalský dvůr bývalý profesor na univerzitě v Salamance Abraham Zacuto, který ve spise Almanach Perpetuum objasnil výpočet úhelné výšky slunce na moři. Dvěma hlavními technologickými triumfy západních mořeplavců na přelomu 15. a 16. století však byly kromě kvalitních lodí dobrá mapa a buzola.

Německý dominikánský filosof, teolog a přírodovědec sv. Albert Veliký (1193 nebo 1206/1207–1280), učitel nejproslulejšího filosofa středověku sv. Tomáše Akvinského (1225–1274), napsal v pojednání De Natura Locorum z roku 1260, že oblast kolem rovníků je obyvatelná a že i na jižní polokouli mohou žít lidé. Anglickým protějškem Alberta Velikého byl františkán Roger Bacon (1214–1294), jehož spis Opus Maius z roku 1266 razil cestu experimentálním vědám. Pojednání o geografii bylo u Bacona součástí výkladu věnovaného matematice. Bacon se pravděpodobně setkal s Carpinim

¹⁷⁷ GEISS 2002, 198–199.

¹⁷⁸ Pojem „kosmografie“ označuje popis světa (i zeměpisný popis) nebo vesmíru. VIZ PETRÁČKOVÁ/KRAUS 1997, 426.

¹⁷⁹ BUDIL 2007, 196–197.

¹⁸⁰ Tamtéž, 2007, 197.

¹⁸¹ JANÁČEK 1959, 18–19.

po jeho návratu z Mongolska do Paříže, zcela jistě hovořil s Rubruckem a jejich svědectví bral velmi vážně. Bacon si dobře uvědomoval, že nové poznatky o asijských zemích odporují mnohým tvrzením antických autorů, ale přiznal, že očití svědkové jako Carpini nebo Rubruck jsou mu přednější než klasici. Prakticky nehovořil o Atlantiku a nezmínil se ani o výpravách Vikingů. Jeho pohled byl upřen výlučně východním směrem. Na základě citátů z Aristotela odporoval Ptolemaiovým představám a velikosti obývané souše a tvrdil, že výběžek Asie se táhne dál na východ a přibližuje se tak Evropě. Atlantik je proto podle Bacona poměrně snadno překonatelný. Tento jeho argument převzal ve spise *Imago Mundi* Pierre d'Ailly, u něhož jej našel Kryštof Kolumbus. Bacon tak významně přispěl k řetězu omylů, který nakonec paradoxně vyústil v objevení Ameriky v roce 1492.

Pro geografická díla 15. století, v předvečer zámořských výprav, byla nadále příznačná směs kosmologických a kosmografických koncepcí. Toto údobí bylo nadále ve znamení objevování některých důležitých klasických autorů, jejich recepce a asimilace vedly k modifikaci soudobé soustavy vědění. Nejdůležitější událostí počátku 15. století v procesu dekosmologizace a postupné instrumentalizace prostoru však byl překlad slavného Ptolemaiova spisu *Geografia*, který z řeckého rukopis získaného v Konstantinopoli pořídil v roce 1410 florentský učenec Jacopo Angelo de Scarperia.¹⁸² Historik kartografie L. A. Brown pokládá tento čin za jeden z klíčových momentů epochy: „V rozmezí let 1440 a 1500 došlo ke třem událostem, které řadíme mezi nejdůležitější události moderních dějin. Evropská civilizace získala přístup ke knižtisku s pohyblivými typy: díky této metodě se rozšířila Ptolemaiova *Geografia* a Kryštof Kolumbus objevil Ameriku.“¹⁸³ Ptolemaios již předtím významně zasáhl do intelektuálního vývoje středověké Evropy. Jeho spis o astronomii *Syntaxis Mathematica*, známý pod arabským názvem *Almagest*, dosáhl ve 12. století značného ohlasu. Ptolemaios byl ovšem z hlediska znalostí Evropanů 15. století v mnoha směrech již anachronický a s řadou dobových poznatků se mýl. Objevitelé Západu na prahu zámořských objevů již překonali sumu zeměpisných znalostí antiky, z níž těžil největší geograf starověku. Důležitá pro západního ducha avšak byla jeho metoda, nikoliv konkrétní zeměpisná data.

Dva francouzští kardinálové, Pierre d'Ailly (1350–1420) a Guillaume Fillastre (1400–1473), se jako první pokusili vyrovnat s ptolemaiovským dědictvím. Fillastre uložil kopii *Geografie* v klášterní knihovně v Remeši a v roce 1427 k ní nechal připojit mapy Skandinávie, Islandu a Gónska, které zhotovil dánský učenec Claudius Clavus (narozen 1388).¹⁸⁴ D'Ailly je autorem dvou pojednání, které sehrála významnou úlohu při motivaci protagonistů pozdějších zámořských výprav, včetně Kryštofa Kolumba: *Imago Mundi* z roku 1410 a *Compendium Cosmographiae* z roku 1414.¹⁸⁵ Rozdíl mezi oběma spisy spočívá mimo jiné v tom, že při psaní prvního z nich nebyl d'Ailly ještě obeznámen s překladem *Geografie*. *Imago Mundi* je založen na klasických a biblických textech, že by mohl být prakticky ve stejném znění napsán ve 13. století. D'Ailly nezmínil poznatky žádného významného cestovatele posledních dvou století, i když prokázal dobrou obeznámenost s dílem Rogera Bacona. *Compendium Cosmographiae* poprvé ve středověku zhodnocuje Ptolemaiovu metodu výpočtu zeměpisné délky a šířky. Na druhé straně se francouzský kardinál musel kriticky vyrovnat s mnoha zastaralými Ptolemaiovými zeměpisnými poznatky. Starověký učenec se například

¹⁸² BUDIL 2007, 197–198.

¹⁸³ Tamtéž, 198.

¹⁸⁴ Tamtéž, 198.

¹⁸⁵ FRIED/HEHL 2013, 89.

domníval, že Indický oceán je uzavřen jižním pevninským spojením mezi Afrikou a Asií; to bylo v rozporu s obecně rozšířenou středověkou představou. Portugalský mořeplavec Diogo Gomez poznamenal ve spisu *De prima Inventione Guineae*, že rovníková oblast vyhlíží, zejména pokud jde o značné zdejší zalidnění, jinak než řecký geograf předpokládal. Ptolemaiova Geografie se rychle rozšířila po Evropě, k čemuž přispělo i její vytištění v roce 1475. Do roku 1500 bylo Ptolemaiovo dílo včetně map vydáno desetkrát.¹⁸⁶

5.3. Fantastická literatura

Hlavním cílem této kapitoly je ukázat, že jedním ze základních předpokladů, který přinesl změnu v chápání světa během vrcholného středověku, což vedlo k velkým zámořským objevům, je právě posun od kosmologie ke kosmografii. Významná část kosmologické imaginace však nepodlehla ikonoklastickému zápalu kosmografie, ale poskytla bohatý materiál a inspiraci pro nový literární žánr, jenž se prosadil ve 13. a zejména 14. století: fantastické cestopisy, které si nedělají nároky na pravdivost, ale jejichž cílem je pobavit, moralizovat, případně dosáhnout metafyzických výšin. Obětí této transformace se stal (zřejmě nic netušící) Marco Polo, jehož snaha napsat praktického průvodce po Asii byla „zneužita“ literátem Rusticcianem z Pisy, autorem rytířských románů.¹⁸⁷ Marco Polo byl roku 1298 zajat Janovany a v janovském žaláři byl jeho cestopis sepsán.¹⁸⁸ Současní badatelé jako Rudolf Wittkower a J. B. Friedman tvrdí, že středověký čtenář od dobových cestopisů očekával, že budou okořeny příslušnou dávkou obludných ras a bizarních monster, jejichž výskyt se ovšem úměrně s růstem zeměpisných poznatků stále posouval do odlehlejších končin. Jeden z mnoha velmi názorných souborů těchto monster se nachází v knize Sebastiana Münstera (1488–1552) *Všeobecné kosmografie knihy šestery [III.]*. Průnik kosmologické imaginace do literatury dokládají díla jako *Dantovo Peklo* (Dante Alighieri, 1265–1321, je považován za „posledního básníka středověku a prvního básníka nové doby“¹⁸⁹), *Dekameron* a *Filocolo* od Boccaccia (1313–1375), *Songe du Vieil Pélerin* od Filipa de Mézieres (1327–1405) a *Chaucerovy* (1344–1400) *Canterburské povídky*.¹⁹⁰

Nejslavnější cestopis vrcholného středověku, jehož obliba překonala i *Polův Milión*, je podepsána rytířem Janem Mandevilem, ale názory na skutečné autorství se různí. Byl napsán ve třetí čtvrtině 14. století.¹⁹¹ Autor se vydává za anglického rytíře z Mt. Albans v hrabství Hertfordshire, který opustil Anglii 29. září 1322 (nebo o deset let později v jiné verzi) a cestoval do Egypta přes Konstantinopol, Jeruzalém a Svatou zemi; dále navštívil Etiopii, Indii, Kathaj, Persii a Turecko. Do Evropy se vrátil v roce 1359 (nebo 1366) a 17. listopadu 1372 zemřel v Lutychu. Hodnověrnost Mandevillova vyprávění potvrdil údajně osobně sám papež, jehož cestovatel navštívil v Avignonu. Přibližně polovinu Mandevillova cestopisu tvoří tradiční popis poutě do Svaté země, který neobsahuje nic, co by se příliš vymykalo tomuto dobovému žánru. Jakmile se ale vypravěč ocitne dále na východě, vyvstává před ním svět zalidněný všemi kategoriemi monster a obludných ras ze středověkých bestiářů; Mandeville hovoří o národech Góga

¹⁸⁶ BUDIL 2007, 197–199.

¹⁸⁷ BUDIL 2007, 200.

¹⁸⁸ KAŠPAR 1992, 16.

¹⁸⁹ TRETERA 1996— Ivo TRETERA: *Nástin dějin evropského myšlení*. Praha 1996, 223.

¹⁹⁰ BUDIL 2007, 200.

¹⁹¹ KAŠPAR 1992, 16.

a Magóga, uvězněných za barierou velehor, které ztotožnil se ztracenými deseti kmeny izraelskými; podal podrobný popis říše kněze Jana a pozemského Ráje a čtyř řek, jež z něj vytékají. Je zřejmé, že autor Mandevillova cestopisu měl v úmyslu napsat zábavný román. Spisovatel čerpal vesměs z děl Oldřicha Čecha z Pordenone, Vincenta z Beauvois, Jacquese de Vitry, Carpiniho a Hajtona. Úspěch Mandevillových cest byl ve středověkých podmínkách fenomenální. Je známo více než dvě stě dochovaných rukopisů v angličtině, němčině, latině, italštině, španělštině, češtině, dánštině a irštině.¹⁹²

Ve středověké literatuře bývá zmiňována legendární křesťanská říše kněze Jan, kterou Evropané usilovně hledali nejdříve ve vnitrozemí Asie a od níž křižáci ve Svaté zemi marně očekávali vojenskou podporu.¹⁹³ Další legenda, která svým významem připomíná říši kněze Jana v Asii nebo v Africe, o níž vyprávěli irští mniši, je středověká legenda o sedmi biskupech, kteří utekli před Maury na sedm ostrovů v Atlantiku a založili si zde křesťanské říše.¹⁹⁴ Tyto legendy vznikly vlivem středověké imaginace evropské kultury a tak zasáhly do vývoje celého kontinentu.

5.4. Říše kněze Jana

Říše kněze Jana se měla nacházet v Asii nebo Africe a její domnělá existence patří k největším fabulacím křesťanského středověku. Mělo jít o velkou, mocnou a nesmírně bohatou zemi kdesi na východ od Evropy, v níž měl vládnout moudrý kněz Jan, syn jednoho ze třech biblických králů, kteří přinesli dary novorozenému Ježíšovi. Říše byla popisována jako utopická idylická teokratická absolutistická monarchie oplývající ohromným bohatstvím a množstvím prapodivných tvorů. Její existenci věřila Evropa od 10. do zhruba 17. století. Vzniklo dokonce celé odvětví zeměpisu, které se říši zabývalo, a desítky badatelů se vypravili bájnou zemi hledat, ovšem nikdy ji nenašli. Legenda se postupně dostala mezi lid, kde zakořenila a prorazila do vyšších kruhů tak silně a přesvědčivě, že se stala trvalou součástí středověké křesťanské imaginace.

Tuto křesťanskou říši Evropané nejdříve hledali v průběhu křížových výprav ve vnitrozemí Asie. Avšak posledním Evropanem, který umístil říši kněze Jana do Asie, byl Oldřich Čech z Pordenone. V roce 1309 pobýval v Janově etiopský vyslanec (Etiopské císařství mělo dlouhou křesťanskou tradici), který byl na cestě do Říma a Avignonu. Jeho vyprávění zaznamenal učenec Giovanni da Carignano. Ten získané informace včlenil do pojednání o Etiopii a mapy, která se nedochovala.¹⁹⁵ Tak se stala říše kněze Jana opěrným bodem v portugalských plánech a aspiracích v Africe. Všechny předpoklady spojení Portugalska s říší kněze Jana se potácely na nejistých, málo bezpečných základech. Tato víra Portugalců se vystupňovala právě v okamžiku, kdy portugalská nautická a geografická škola zaujala v Evropě přední místo a kdy Portugalci byli už jen krůček vzdáleni od svých největších objevů. Na lodi Bartoloměje Diaze byli naloženi afričtí domorodci, většinou zajatci Dioga Cãoa, oblečení v evropském oděvu. Ti byli vysazováni na různých místech pobřeží a posíláni do vnitrozemí, aby všude oznamovali, že Portugalci hledají říši kněze Jana, že chtějí uzavřít s touto říší spojení a s pomocí jejích obyvatel doplout do Indie. Portugalci doufali, že se zprávy

¹⁹² BUDIL 2007, 200–201.

¹⁹³ JANÁČEK 1959, 101.

¹⁹⁴ Tamtéž, 109.

¹⁹⁵ BUDIL 2007, 190.

o jejich příjezdu dostanou až k obyvatelům Janovy říše a že pak snadno dosáhnou svých cílů.¹⁹⁶

Na vznik této legendy měly zřejmý vliv příběhy o svatém Tomášovi, který obracel na víru obyvatele Indie. Rovněž se na legendě podílely zkreslené zprávy asijského hnutí asyrské východní církve. Příslušníci této církve, zvaní „nestoriáni“ (nauka pojmenovaná po konstantinopolském patriarchovi Nestorovi, 381–451), si získali stoupence především z řad blízkovýchodních i asijských národů a v očích západních katolických křesťanů dostali pověsti exotických křesťanů. Jádrem legendy může být také vykresleno z citátů svatého Ireneje z Lyonu (mezi 140 až 160–asi 220), které zaznamenal církevní historik a palestinský biskup Eusebios z Kaisareie (265–339) o raně křesťanské postavě Jana Presbytera ze Sýrie. Ať byl vliv těchto pozdně antických i raně středověkých církevních osobností na legendu jakýkoliv, legenda se začala rozvíjet počátkem 12. století vlivem křížových výprav započatých roku 1095.¹⁹⁷

Takovéto bájně pojetí vzdálených částí světa v očích středověké evropské civilizace vedlo k touze expandovat a poznávat „vzdálené světy“ ve „velkém“. K tomu, aby se tak mohlo stát, bylo zapotřebí disponovat prostředky – plavidly a plavebními pomůckami – k dosažení těchto cílů.

5.5. Rozvoj mořeplavby

Závažným předpokladem velkých zámořských objevů byl rozvoj mořeplavby. V tomto směru, stejně jako v rozvoji geografie, měli významnou úlohu Italové. Rozvoj mořeplavby byl pro italská města, která opřela otázku své existence o středomořský obchod, otázkou životní. Ze všech evropských zemí se proto mohla právě Itálie chlubit po celý středověk nejvyspělejším námořnictvem. Italští lodníci dokonale ovládali plavbu kolem pobřeží Středozemního moře a jejich lodi začaly záhy pronikat do Atlantiku, na jehož březích bylo nizozemské město Bruggy opěrným místem benátského a janovského obchodu. Italští mořeplavci se však nemohli spokojit jen s plavbou podél pobřeží a postupem doby zdokonalili plavidla a plavební pomůcky pro plavbu na širém moři. Ve velkých obchodních městech, jako byly Benátky nebo Janov, rozkvétala vedle obchodu stavba lodí jako důležité průmyslové odvětví, schopné ve velmi krátké době vypravit celá loďstva. Převaha italského loďstva ve středověku pak nespočívala jen v počtu lodí dopravujících zboží do všech velkých přístavů Středozemního moře a v počtu válečných galér zajišťujících kupeckým městům nadvládu nad mořem, nýbrž také v technických znalostech plavby. Po této stránce i v organizaci obchodního a válečného loďstva byla pak italská města vzorem i pro jiné státy.

Stav italského loďstva byl závislý na rozvoji italského obchodu, a proto bylo v Itálii vyspělejší loďstvo obchodní, které ostatně mělo po celý středověk významnější úlohu než loďstvo válečné. Muselo podnikat delší a namáhavější plavby a jeho námořníci byli nepoměrně častěji odkázáni k samostatnému jednání a rozhodování. Obchodní loďstvo se také stalo základnou pro objevné plavby. Na prahu 15. století ovšem neměla obchodní loďstvo již jen italská a hanzovní kupecká města; také Portugalci měli dostatek obchodních lodí a schopných námořníků. Již na konci 12. století se objevily jejich lodi v Irsku a ve stoletích následujících se portugalské loďstvo zvelebovalo za

¹⁹⁶ JANÁČEK 1959, 101.

¹⁹⁷ FRIED/HEHL 2013, 78–81.

přímé podpory zkušených Italů. Příspěvní italských námořníků nebylo náhodné a jejich podíl v portugalských objevných plavbách byl stejně významný jako podíl italského obchodnictva ve financování těchto plaveb. Dříve než Portugalci přešli k přímému útoku na maurské postavení v severní Africe, kterým začíná století velkých objevů, měli vyspělé obchodní loďstvo, kterým se sice nemohli vyrovnat ani Benátčanům, ani Janovanům, které však mohlo zasáhnout do koloniální expanze v Africe.¹⁹⁸

Nejstarší použití kompasu v Evropě je připisováno námořníkům z italského města Amalfi. Princip kompasu byl prokazatelně znám v Číně v jedenáctém století, odkud se rozšířil do muslimského světa – Iránu a Egypta.¹⁹⁹ Užívání kompasu a různých astrolabií, které bylo běžné na začátku 15. století, stavba velkých lodí, důkladných a rychlých, i rostoucí zkušenosti a odvaha mořeplavců se staly ve století objevů činitelem neméně důležitým, než byly zeměpisné znalosti o podobě světa. Jestliže výsledky objevných cest vedly k nepochybnému závěru, že nejspodnější cestou k útoku na Asii a Afriku je cesta po moři, v rozhodném okamžiku se musela síla obchodního loďstva evropských států projevit. Takový okamžik nastal již v první čtvrtině 15. století. Tehdy to byl skromný počátek velkého útoku, který se v průběhu sta let rozrostl do nepředstavitelných rozměrů a který vedl k dalekosáhlým zeměpisným objevům.²⁰⁰

Jedním z nich byl objev Kryštofa Kolumba, který vedl svou výpravu v touze objevit novou cestu do Indie, zatímco objevil nový kontinent – Nový svět. Kolumbův čin měl ve společnosti pozdního středověku výrazně sakrální konotaci: byl to akt, jenž se odvíjel z logiky božího plánu západních dějin a vedl k vytvoření „nových struktur“ jak ve Starém tak i Novém světě.²⁰¹ V následující kapitole budu rozvíjet tuto myšlenku, která ukazuje, že Nový svět vyrostl ze středověké imaginace evropské kultury a během svého vývoje z ní i čerpal.

¹⁹⁸ JANÁČEK 1959, 17–19.

¹⁹⁹ BUDIL 2007, 195.

²⁰⁰ Tamtéž, 19.

²⁰¹ FRIED/HEHL 2013, 434.

6. Zámořské objevy a Nový svět z pohledu historické antropologie

6.1. Obraz nově objeveného světa optikou středověké evropské civilizace

Prakticky od okamžiku Kolumbova vylození na Bahamách se Nový svět stal symbolickým prostorem osvobozené západní utopické imaginace a byl podle toho i oslavně popisován a zobrazován [IV.]. „Potřeba Ameriky“ byla zakořeněna hluboko v povaze evropské kultury již od archaických dob a křesťanská civilizace ji svým svébytným vyhoceným mesianismem a chiliasmem²⁰² pouze akcentovala. Středověk pojímal pozemskou realitu jako proměnlivou, potenciální a prozatímní, vztaženou k plné aktualizaci božího plánu. Podle tomistické²⁰³ antropologie je člověk nehotovou bytostí, která svého plného uskutečnění může dosáhnout až v zásvětí. Erich Auerbach (1892–1957) napsal, že pro kulturu středověkého Západu je příznačný figurální realismus, který církevní otcové sv. Tertullianus, sv. Jeroným a sv. Augustin obhájili proti spiritualisticko-alegorickým proudům, jež podkopávaly skutečný ráz dění. Prostřednictvím figurálního realismu byl ve středověku chápán vztah mezi pozemským a nadzemským. Figurální vnímání reality pokládá nadzemský zjev za naplnění pozemského zjevu, který se stává figurou nadzemského. Figurální struktura se tak vyznačuje dvěma póly – pozemskou figurou a transcendentálním naplněním, které si oba zachovávají konkrétní dějinný skutečností ráz. Lidský jedinec na zemi v těsné podobě „figuruje“, zatímco v nadzemské sféře se „naplňuje“. Neustálé napětí mezi dvěma póly figurální struktury, přičemž figura a její naplnění byly chápány jako skutečné historické události, obsahuje značný utopický potenciál. Odtud pramení středověká touha po zaslíbených zemích a ostrovech, nejrůznějších pozemských rájích, které jsou chápány jako figurace, v nichž se vyjevuje konečné osvobození od pomíjivé a bídné pozemské existence. Symbolika náhle nalezeného amerického prostoru představovala figuraci završení spásných dějin lidstva a západní křesťanské civilizace tím získala unikátní historickou příležitost figurálně prožít svoji konečnou spásu.²⁰⁴

První fází v utopické konstrukci Nového světa byla sakralizace nativního obyvatelstva, které se stalo figurou představitelů primordiálního pokolení zlatého věku (16.–17. století). Indiáni byli označováni za potomky „druhého Adama“, kteří nebyli poskvřeni hříchem a Pádem. Zrodil se „mýtus ušlechtilého divocha“.²⁰⁵ Pověstná je posvátná fascinace divochy u Kryštofa Kolumba, který napsal: „Byli to ti nejkrásnější mužové a nejkrásnější ženy, jaké jsem až dosud spatřil“²⁰⁶; „Ti lidé jsou dobří“; „Jsou to

²⁰² Pojem „chiliasmus“ označuje zejména křesťanské očekávání Boží pozemské říše trvající tisíc roků, jíž budou ukončeny světové dějiny. Viz FRIED/HEHL 2013, 367.

²⁰³ Pojem „tomismus“ je významný filozofický a teologický směr, vycházející z názorů italského dominikána sv. Tomáše Akvinského (1225–1274), katolického filosofa a teologa, který je církví považován za největšího křesťanského myslitele všech dob. Tento směr usiluje o racionální spojení aristotelismu a platonismu s naukou sv. Augustina z Hippony (354–430) a celým církevním učením. Tomismus je součástí filozoficko-teologické epochy, nazývané scholastika. Viz FRIED/HEHL 2013, 395–400.

²⁰⁴ BUDIL 2007, 269.

²⁰⁵ BUDIL 2007, 270.

²⁰⁶ KOLUMBUS 1942—Křištof KOLUMBUS: Kolumbův lodní deník. Praha 1942, 43.

ti nejlepší a nejmírnější lidé na světě²⁰⁷; „Admirál pravil, že se mu nechce věřit, že by kdo kdy viděl tak dobrosrdečné lidi“²⁰⁸; „Myslím, že na světě není lepších lidí ani lepších zemí“²⁰⁹. Objevení Nového světa ztotožnili Kolumbovi současníci se znovu nalezením původního rajského stavu lidského bytí. Ráj, pro západ ztracený po prvotním hříchu, se figurativně zachoval v prostředí exotických krajin. Čerstvá etnografická data a zkušenosti byly strukturovány kosmologickou vizí reality, která navazovala na archaickou tradici integrovanou do kultury středověku. Mytopoetická kategorie „ušlechtilého divocha“, jejímž prostřednictvím se Evropan snažil vidět „toho druhého“, z antropologického myšlení prakticky nikdy nevymizela. Na samotném pojmu „přírodní národy“ lze doložit, jak tento náhled na mimoevropská společenství vstoupil i do etnické terminologie. Příroda, v níž domorodci žijí, byla ještě v romantismu pokládána za živel přirozené nevinnosti a rajské harmonie, od kterého se civilizace ke své škodě oddělila. V praktické koloniální politice však proti koncepci „ušlechtilého divocha“ pracovaly od samotného počátku síly, o jejichž autoritě se v rodícím novověku nepochybovalo, síly, které přinesly Západu světovládu a které se obracely proti tradiční hierarchické struktuře evropské civilizace: síly praktického zájmu, instrumentalizující a desakralizující domorodý svět.

V západní tradici existují dva výrazné ideologické zdroje vize zlatého věku, jehož rysy byly projektovány do prostoru Nového světa. V oblíbeném díle Kryštofa Kolumba *Imago mundi* od Pierra d'Aillyho stojí, že pozemský ráj, o kterém hovoří kniha Genesis, leží v mírném pásu v krajině za rovníkem. Poblíž delty řeky Orinoko zaznamenal Kolumbus přítomnost sladké vody, a byl tudíž přesvědčen, že zde ústí jedna z řek Ráje. Křesťanská literatura ve středověku oplývala imaginárními cestami do geograficky vzdáleného ráje. Jan Marignolli²¹⁰ věřil, že na Cejlonu lze spatřit otisk Adamova chodidla a že rajská zahrada se nachází tak blízko tohoto ostrova, že je možno slyšet zvuk vycházející z jejích fontán. Čtyři řeky ráje – Nil, Pišon, Tigris a Eufrat protékají podle Marignolliho Cejlonem, než se rozejdou do různých částí světa. Jeden autor ze 13. století napsal, že cesta z Francie do ráje trvá 1425 dní. Ráj navštívil podle středověkého spisu *Iter ad Paradisum* Alexandr Makedonský, který do něj dorazil po měsíci trvající plavbě na východ od ústí Gangy. Nesmírné popularity dosáhla dobrodružství irského mnicha svatého Bernarda, který údajně našel pozemský ráj v Atlantickém oceánu. Ostrov svatého Bernarda umístil poblíž rovníku západně od Kanárských ostrovů na svůj globus Martin Behaim v roce 1492 a na mapách se objevoval ještě v roce 1759. Tyto představy, pokud se vymkly figurálnímu vymezení, hraničily ve středověku s herezí, protože ráj představuje v křesťanské ideologii transcendentální nepozemskou kategorii.

Na druhé straně sekularizovaní renesanční svědci Kolumbových výprav našli zdůvodnění víry ve znovuzpřítomnění zlatého věku v textech antických autorů, vyzdvižených humanismem. Obě vize, křesťanská i antická, pocházejí pravděpodobně ze společného archaického substrátu; biblická zpráva o vyhnání z ráje, ovlivňující středověkou kulturu, byla pravděpodobně odvozena ze semitské mytologie starého Kanaánu.

²⁰⁷ Tamtéž, 119.

²⁰⁸ Tamtéž, 130.

²⁰⁹ Tamtéž, 141.

²¹⁰ Jan Marignolli (1323–1362), byl italský cestovatel, který pocházel ze šlechtické rodiny ve Florencii. Roku 1338 odjel jako papežský legát do Asie. Přeš střední Asii se dostal až do Pekingu. Vracel se přes Indii, Cejlon, Kypr a Jeruzalém. Při svých cestách navštívil mimo jiné i Babylón. Roku 1353 přijel na žádost Karla IV. do Čech, kde byl požádán o napsání české kroniky. Viz BUDIL 2007, 160–161.

Mytopoetická koncepce zlatého věku, v němž žijí přírodní národy, byla silnější než realita kanibalismu hojně pěstovaného na ostrovech v Karibském moři nebo na pobřeží Venezuely. Tyto spekulace o povaze obyvatel Nového světa dokládají, že Evropané nebyli zprvu připraveni intelektuálně zvládnout nesmírnou rozmanitost kultur, ras a náboženství, se kterou se setkávali na svých objevitelských výpravách. Pomáhali si kategoriemi a formami středověké kultury, do kterých vtěsňovali své nové neobvyklé zážitky, daleko přesahující horizont tradičního vědění. Hlavním vodítkem při pochopení reality Nového světa byl obraz nově objeveného přírodní bohatství, který si Evropané znásilňovali a deformovali podle svých představ.

Jako každá utopie měla konstrukce „Ameriky“ ambivalentní povahu: odkazovala jednak „nevinností“ svých domorodých obyvatel, panenskostí a „božskou“ velebností své „barokní“ přírody k primordiální zemi „před Pádem“, zároveň však přitahovala desítky vizionářů, mystiků a ideologů, kteří zde, mimo svazující sociální strukturu rigidní a korumpované Evropy, našli ideální liminární prostor²¹¹ k realizaci své představy dokonalé společnosti. To byla druhá fáze budování utopického prostoru Ameriky, která je již více ovlivněna instrumentalizující ideologií novověku.²¹²

Tento obraz nově objeveného světa, ovlivněný středověkou imaginací evropské kultury, zásadně ovlivnil další dění v tomto prostoru.

6.2. Proměny duchovního světa kolonizovaných společenství

Proces dobytí Ameriky jako vrchol „svaté války“ se kromě jiných roviny (kulturně-sociální, hospodářské, politické atd.) vyznačoval též rovinou kosmologickou spočívající v uskutečňování středověkého „raison d'être“²¹³ západní civilizace – evangelizace světa. Lze dokonce říci, že šíření víry bylo podmínkou, bez které by světový řád založený na tordesillaské smlouvě pozbyl věrohodnosti – conquista by ztratila legitimitu. Španělský a portugalský král se ocitli v pozici vazalů vůči papeži, který jim bulou Inter Caetera z roku 1493 udělil po polovině planety jako léno pod podmínkou splnění povinnosti křesťanských panovníků, kteří jsou odpovědní za čistotu víry svých poddaných. Netušené možnosti, které pro západ otevírá objevení Nového světa, byly proto chápány především v této křesťanské perspektivě.

Kolumbův čin, měl ve společnosti pozdního středověku výrazně sakrální konotaci: byl to akt, jenž se odvíjel z logiky božího plánu západních dějin. Tato posvátná interpretace činící z Kryštofa Kolumba nástroj Prozřetelnosti vyvrcholila roku 1877, kdy skupina šesti set vysokých církevních hodnostářů, předložila papeži Piovi IX. návrh na admirálovo blahorečení jakožto nutného předstupně svatořečení, neboť objevení Ameriky bylo „největší událostí dějin od nastolení křesťanské víry“ a díky němu „se zdvojnásobila rozloha známých zemí a moří, kam lze přinášet slovo evangelíí“. Sám Pius IX., který měl přímou zkušenost pobytu v latinské Americe, pověřil již v 50. letech 19. století francouzského historika Rosellyho de Lorgues, aby v díle Dějiny Kryštofa Kolumba vylíčil význam Kolumbova objevu z náboženského hlediska. Roselly de Lorgues neváhal zařadit Kryštofa Kolumba podle dějinného významu jakožto „vyslance

²¹¹ Pojem „liminární prostor“ označuje „prostor na hranici“, tj. prostor setkávání dvou či více různých světů nebo kultur, pro nějž zpravidla není vytvořeno jednoznačné pojmenování, zpravidla představuje nový prostor, nově vzniklé prostředí. K tomu viz TURNER 2004—Victor TURNER: Průběh rituálu, Brno 2004.

²¹² BUDIL 2007, 270–273.

²¹³ „Raison d'être“ znamená smysl bytí, důvod, vnitřní smysl. Viz BUDIL 2007, 245.

božího“ hned za Noema, Abraháma, Mojžíše, Jana Křtitele a svatého Petra. Návrh byl nakonec církevní kongregací za Piova nástupce Lva XIII. zamítnut, ale obraz světce Kolumba hlásal ještě v knize *Objevitel globu* francouzský spisovatel Léon Bloy (1846–1917).

Papež Julius II. svěřil v roce 1508 španělské monarchii patronát nad církví v Novém světě. Údobí vrcholné conquisty však odpovídá pontifikátu Pavla III. Farnese (1534–1549), který byl nucen čelit pozůstatkům renesanční dekadence církve, vzrůstající se reformaci, hluboké krizi tradičních feudálních struktur a tureckému nebezpečí. Právě za tohoto papeže, který se pokládal za „patrona Nového světa“, se středověká kosmologická vize Západu v plné míře střetla s realitou Ameriky. Zvláštní shodou okolností byla tato kolize provázána spřízněností mezi přesvědčením Evropanů o svém poslání jakožto nástroji Prozřetelnosti a vírou řady indiánských populací v příchod boha z východu.²¹⁴

Objevení a kolonizace amerického kontinentu Evropany v 16.–18. století daly podnět k dlouhodobému střetávání, vzájemnému obohacování a koexistenci radikálně odlišných kultur a životních stylů. Historikové a antropologové se zpočátku soustředili zejména na procesy „akulturace“, tedy na změny vyvolané díky kontaktům kultur, které na sebe navzájem vyvíjejí nestejný tlak, kultur ovládajících a ovládaných. Panovala představa, že dlouhodobý a intenzivní kontakt dvou či více etnik nemůže skončit jinak než vzájemným připodobněním, že však politická, vojenská a ekonomická převaha určí toto připodobňování asymetricky. V posledních desetiletích je koncept akulturace odsouván do pozadí a pozornost se zaměřuje spíše na problematiku rezistence, tedy přetrvávání kulturních vzorců navzdory tlaku dominantní kultury.

Koncepty akulturace a rezistence jsou ale jen extrémními póly, mezi nimiž existuje celá škála možných reakcí kolonizovaných společenství. Koloniální soužití nelze pojímat jako střet, končící porážkou, tj. akulturací, nebo vítězstvím, tzn. rezistencí, ale také jako proces vzájemného kulturního obohacování jakožto nepřímého důsledku nepochybně brutálního a traumatizujícího procesu „conquisty“ amerického kontinentu. Neboť přežití domorodých komunit v rámci koloniálního systému záviselo na jejich schopnosti lpět na vlastní identitě, ale ještě více na schopnosti soustavně chápat, inkorporovat a modifikovat tradici kolonizátorů. A právě mechanismy této (ne)přizpůsobivosti mimoevropských etnik patří k nejzajímavějším problémům historické antropologie Nového světa.

Pro Evropany bylo šíření křesťanské víry nejen integrální součástí, ale dokonce hlavním důvodem jejich zámořské expanze v 15.–18. století. Tuto skutečnost vyhlášovaly papežské buly slibující výsadní postavení katolických králů na nově objevených územích výměnou za jejich aktivní účast na christianizačním procesu, a potvrzovala ji přítomnost kněží v průzkumných výpravách, počínaje druhou výpravou Kolumbovou. Stejný přístup ke kolonizaci projevovali mocností protestantské: zakládací listina Virginské společnosti z roku 1606 udává jako hlavní důvod jejího zřízení „šíření slova božího“ a královské privilegium udělené kolonií Massachusetts zdůrazňuje povinnost jejich obyvatel „získat a podnitit domorodce k poznání a podřízení se jedinému pravému Bohu a Spasiteli“.²¹⁵ Nejednalo se o pouhé proklamace – v okamžiku zahájení kolonizace se domorodé „pověry“ stávaly objekty soustředěného nátlaku.

²¹⁴ BUDIL 2007, 245–247.

²¹⁵ KRÍŽOVÁ 2007—Markéta KRÍŽOVÁ: Křesťanské misie a revitalizační hnutí v Novém světě. In: Martin NODL / Daniela TINKOVÁ (ed.): *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha 2007, 138.

Na většině dobytých amerických území se také v relativně krátkém čase odehrálo formální pokřesťanstění původních obyvatel a zakořenění vnějších projevů zbožnosti. V rovině rituálu, náboženské symboliky a náboženské rétoriky se ale dlouhodobě odehrávalo soupeření, do něhož se promítaly i problémy na první pohled s náboženstvím nesouvisejícím. Výsledkem byly různorodé synkretické kultury, kreativním způsobem spojující prvky indiánské a křesťanské duchovní tradice. Některá z nich – pro něž se vžil název „revitalizační“ či „nativistická“ hnutí – se výslovně obracela proti evropským kolonizátorům a jim vnucovaným společenským normám. Primárně účastníci těchto hnutí a jejich vůdci („proroci“ či „kazatelé“) vyjadřovali nespokojenost se současným stavem, sekundárně pak – obvykle mnohem méně konkrétně formulovanou – naději na změnu k lepšímu prostřednictvím návratu k tradicím z doby před příchodem Evropanů. Domorodé tradice, původní životní styl a náboženství idealizovali, zvýrazňovali prvky ztělesňující jednotu a specifickou svou etnické skupiny, to vše ale za využití kultury dominantní. Často bylo nevědomé přijetí hodnot kolonizátorů za vlastní tak výrazné, že domorodá společenství odmítla část své vlastní tradice ve prospěch přejatých a interiorizovaných prvků.

Revitalizační hnutí patřila k nápadným fenoménům koloniálních dějin Ameriky, ale také Afriky, Asie i Oceánie, od 16. století do současnosti: proto se při jejich interpretaci setkávají historikové s antropology a sociology. Jejich jednotlivé varianty se počítají na stovky a tisíce, některé krátkodobé, jiné v trvání několika generací. Už v době svého vzniku budila tato hnutí pozornost koloniálních úředníků a představitelů církví, a proto se zmínky o nich objevují v různorodých pramenech. Nabízí se tak možnost srovnávat reakce různých společenství v krizové situaci koloniálního a postkoloniálního tlaku, studovat procesy „akulturace“ a „rezistence“. Z tohoto úhlu bývají také revitalizační hnutí posuzována a v nejobecnější rovině interpretována jako výsledek střetu „tradičních“ a „moderních“ společenství, centra a periferie. Odtud byl jen krůček k dalšímu rozšíření pohledu: již první komparativní studie zaměřená na nová náboženství vznikající v koloniích hledala jejich strukturální podobnost s židovsko-křesťanskou tradicí. Významným podnětem pro široce zaměřené komparace byla myšlenka Maxe Webera, že revitalizační hnutí byla společným zdroje všech nových náboženství včetně křesťanství.²¹⁶

Tvář rodící se iberoamerické civilizace podstatnou měrou ovlivnily církevní řády, vedle conquistadorů a krále hlavní mocenská složka španělské koloniální společnosti. Do Ameriky přicházely zástupy vzdělaných misionářů, především členů františkánského, dominikánského a jezuitského řádu, k nimž se o století později přidávají evangelíci. Objevením Nového světa se pro ně otevřel nesmírný prostor k naplnění základní povinnosti křesťanské civilizace, jímž je misijní dílo.

V roce 1560 působilo v Novém světě přes čtyři sta františkánských mnichů, kteří sloužili mše asi v osmdesáti kostelích. Do roku 1570 přesáhl počet křesťanských kněží v Americe jeden tisíc. Ti měli na starosti asi sto tisíc bělochů a deset miliónů indiánů. Katoličtí kněží působili v nových domorodých komunitách, které prošly od dob pádu centralizovaných indiánských říší a zhroutilí předkolumbovské subsistence radikálním přerodem. Křesťanský liturgický kalendář se stal organizačním rámcem života společenství; zároveň se však misionáři snažili sladit obsah evangelia s porozuměním lokální zkušenosti a kolektivní paměti. Výsledkem byla svébytná synkreze. Na základě indiánských chrámů posvátného města Cholule byly vybudovány stovky křesťanských kostelů, které uchovaly poutní význam tohoto místa v dalším náboženském životě

²¹⁶ KŘÍŽOVÁ 2007, 137–139.

Mesoameriky. Legenda o Panně Marii Guadalupské, která roku 1531 – deset let po pádu Tenochtitlánu – se zjevila v podobě indiánky na pahorku Tepayac prostému indiánskému rolníku Juanu Diegovi, je dalším příkladem symbolického gesta, které stvrdilo duchovní pouto mezi domorodci a církví. Tento kult byl pravděpodobně součástí snah misionářů krátce po dobytí Mexika zřít na území bývalé aztécké říše církevní stát.

Zájmy katolické církve a conquistadorů se záhy dostaly do vážného rozporu s dramatickými dopady. Příslušníci církevních řádů byli ochotni hájit identitu křesťansko-indiánské kultury, kterou systematicky budovali, i proti mocenským nárokům ostatních složek koloniální společnosti. Symbolické projevy a rétorika, zajišťující jejich svazek s indiány, polemizovaly se světem světských dobyvatelů a jeho hodnotami. Příchozí conquistadoři a osadníci, kteří byli závislí na zdrojích Nového světa, měli zájem na maximálním využití dostupných lidských zdrojů. Pokud by se jejich záměry plně uskutečnily, byli by indiáni podobně jako černoši sníženi na bezprávné otroky. Tento proces musíme vidět v souvislosti s opětovným „znevolením“ velké části evropského obyvatelstva na prahu novověku, jehož laciná a organizovaná pracovní síla měla uspokojit potřeby nově vznikajících centralizovaných imperiálních států. Již na prvním zasedání španělské Indické rady roku 1524 se objevila snaha snížit status indiánů na úroveň zvířat na základě tvrzení, že jim chybí základní atribut určující lidství: duše. Avšak většina dobových teologů chápala účelovost podobné argumentace a nebrala ji nikdy vážně. Byl to především dominikánský řád, který v době kolonizace Antil radikalizoval svoji rétoriku a vstoupil do otevřeného konfliktu s conquistadory a jejich chováním vůči indiánům.²¹⁷

6.3. Conquistadoři

První polovinu 16. století v Americe nazval francouzský historik Peirre Chaunu (1923–2009) „stoletím conquistadorů“.²¹⁸ Dobytí Nového světa Španěly bylo především „svatou válkou“, která v ideologické rovině navázala na vyhlášení papeže Urbana II. v roce 1095 v Clermontu²¹⁹, v praktické politice pak představovala pokračování reconquisty, jejíž ducha tak udržela i po dobytí Granady a vyhnání Maurů z Pyrenejského poloostrova. Roku 1514 se právník španělské koruny pokusil sladit praxi dobývání Nového světa s dobovým právním vědomím. Ospravedlnění koloniální politiky se opíralo o tezi, že odpor domorodého obyvatelstva proti šíření křesťanství a španělské nadvládě je důvodem k vyhlášení spravedlivé války. Precedens poskytovala nejen starozákonní svatá válka vyvoleného národa, ale i islámská svatá válka (právě tento druhý vzor, nebyl pro křesťany nepřítel žádoucí). Dějiny evropské expanze do Ameriky musí být proto čteny stále jako dějiny velkého pohybu západního náboženství a jeho křížového tažení.

Sociologicky se podmanění Nového světa uskutečnilo prostřednictvím mužů vzešlých z lidu, které vedli nižší aristokraté. Conquista byla v jistém smyslu založena na „soukromém podnikání“ conquistadorů, jejich individuální výboje za účelem získání kořisti a slávy v mnohém připomínaly odvážné plavby příslušníků kosmopolitního společenství mořeplavců, kteří na přelomu 15. a 16. století brázdili severní Atlantik.

²¹⁷ BUDIL 2007, 247–249.

²¹⁸ BUDIL 2007, 242.

²¹⁹ VESELÝ 2010, 53.

Většina conquistadorů byla velmi mladá: nejstarší Balboa se narodil roku 1475 a poslední příslušníci této generace zamřeli kolem roku 1580; do Ameriky přišli mezi svými patnáctým až dvacátým rokem; Cortés se v Novém světě vylodil v devatenácti letech. Jednotlivé dobovačné expedice byly předem dohodnuty mezi kapitánem a obchodníkem nebo bankéřem, který výpravu kapitálově zaštilil. Kapitán poté najal muže, kteří se členili na jezdce a pěší. Teprve po skončení expedice vstoupila do podniku královská moc, která až doposud stála stranou, a příslušný státní contador dohlížel na to, aby byla ze zisku odvedena pětina náležející králi. Největší vojenská vítězství Španělů v Novém světě vzešla z tohoto základního principu. Výše zmíněný druh soukromé iniciativy byl hluboce zakořeněn v iberském feudalismu; conquistadoři jednoduše vyžadovali stejná práva jako jejich předchůdci, bojovníci proti Maurům na Pyrenejském poloostrově: vítězství se vždy odměňovalo kořistí, půdou a titulem. Proto se Hernando Cortés mohl po porážce Aztéků domáhat titulu markýze z Oaxacy. Conquistadoři neočekávali od krále žádnou hospodářskou nebo brannou pomoc, spoléhali výlučně na vlastní síly, ale kvůli „spravedlivému“ uznání svých práv jako králových vazalů na dobytou půdu byli ochotni prolít krev i v boji proti samotné španělské koruně. Karel V. (1500–1558), který nastoupil na španělský trůn v roce 1519, to znamená přesně v době, kdy Cortés zahájil tažení proti Aztékům conquistadorů kontinentu, tento spontánní čin v Novém světě zprvu respektoval. Do Ameriky byla přenesena pravidla evropského feudálního systému, v jehož rámci král, jako suverén, přiděloval léna svým vazalům.²²⁰ Tento systém se v Novém světě nazýval po roce 1542 encomiendou a vzorem byla praxe uplatňovaná při svaté válce na Pyrenejském poloostrově; conquistadorům byla svěřovaná půda a indiáni, jejichž konkrétní využívání bylo vázáno na souhlas krále. Vybírání daní v úředních indiánských vesnicích, které náležely encomenderovi, měli na starosti především místní domorodí náčelníci.²²¹ Největšími protivníky conquistadorů byli pochopitelně Indiáni, kteří v jejich imaginaci nahradili Maury. Snadná kapitulace indiánů, bezbranných proti hrubé vojenské nadřazenosti Západu, je legendou, která zastírá skutečnost, že bylo zapotřebí několika století systematické kolonizace, nových posil z Evropy, ničivých epidemií, průmyslové revoluce a drtivé demografické převahy bělochů, než nativní obyvatelstvo Nového světa definitivně podleгло. Španělský úspěch v 16. století byl spíše politického než vojenského rázu: conquistadorům se podařilo převzít moc v ohniscích civilizace, nejrozvinutějších státech Ameriky, a pokračovat jako dědici Inků a Aztéků v jejich civilizačním díle. Španělé však měli obdobné potíže jako jejich inčtí a aztéčtí předchůdci s rozšířením své kontroly na méně komplexní společenství. Byli to především bojovní nomádi z nížin, věnující se lovu a sběračství, kteří na rozdíl od vysokých civilizací And nebo mexického altiplana útokům Evropanů odolávali. Španělé učinili zkušenost s tímto dualismem domorodého světa rozděleného mezi válečnický zdatné kočovníky a spíše pacifistické usedlé zemědělce již na Antilách, kde byli konfrontováni s mírnou povahou Taínů a s agresivitou Karíbů.

Entuziasmus conquistadorů byl od počátku zchlazován střízlivým, až rezervovaným postojem koruny vůči jejich triumfům. Karel V. měl pro tento odstup pádné důvody. Na počátku své vlády čelil nebezpečnému povstání odbojné kastilské aristokracie a tato společenská vrstva představovala hlavní překážku pro jeho snahu vybudovat centralizovanou absolutistickou monarchii. Každá středověká země, jejíž urozené vrstvy se oddaly zahraničnímu dobrodružství, z něhož plynul zisk, znala tento konflikt mezi

²²⁰ BUDIL 2007, 242–243.

²²¹ DEMEL 2013, 192.

králem a jeho bohatnoucími vazaly, který se na počátku novověku v souvislosti s transformací tradiční monarchie ještě více vyhroutil. Karel V. proto s obavami sledoval, jak mu v zámoří vyrůstá nevyzpytatelný protivník, oslněný svými úspěchy a dychtící po co největších počtech a hodnostech. Amerika se stala útočištěm drobné válečné šlechty, feudálních rytířů ze „starých časů“ a tradičních křižáků, z nichž úsvit novověku již činil anachronismus. Conquista byla jejich posledním velkým bojovým nasazením. Miguel de Cervantes (1547–1616), který sám vzešel z této třídy, ale v příliš „pozdní době“, takže se musel ponižujícím způsobem domáhat odškodnění za zmrzačení u Lepanta, zachytil tuto mizející vrstvu nikoli s nostalgií, ale ironií. Napětí mezi conquistadory a dvorem tak prostupovalo veškeré události provázející dobytí Ameriky.²²²

6.4. Socioekologický rozvrat indiánské civilizace

Odhady počtu obyvatelstva Nového světa, před a po conquistě odrážejí neobyčejný dramatický pokles nativní populace, k němuž došlo zejména v 16. století. Demografický úbytek domorodců se nejdříve projevil na ostrovech v Karibském moři. Později se tato genocida rozšířila i na původní obyvatelstvo v Novém Španělsku, v Peru a na Panamské šíji. Hlavními patogeny, které zasáhly Nový svět byly neštovice a spalničky, včetně různých respiračních chorob. Na pobřeží zanesli Evropané malárii, která decimovala obyvatelstvo tropických nížin. K úbytku počtu indiánů přispělo i zotročování; v první polovině 16. století bylo odvečeno dvě stě tisíc lidí.²²³ V celé španělské říši Nového světa poklesla indiánská populace z počátečních přibližně padesáti miliónů na čtyři milióny v 17. století, až pomalu dosáhla sedmi a půl miliónu. Regionální údaje jsou ještě otřesnější.²²⁴ Choroboplodné zárodky a zotročování by však samy o sobě nemohly způsobit výše zmíněnou destrukci. Příčiny „velkého umírání“ nespočívaly pouze ve slabosti fyzické imunity indiánů, ale především ve zhroucení domorodého socioekologického systému, bez něhož by předkolumbovská společenství proti evropským nemocem nebyla tak naprosto bezbranná.

Před evropskou invazí existovalo v Mesoamerice a Andách vysoce organizované a intenzivní zemědělství, které za příznivých okolností bylo schopno poskytovat obživu značnému počtu obyvatelstva, jehož hustota dosahovala v nejrozvinutějších oblastech bezprostředně před conquistou úroveň nejhustěji osídlených oblastí Evropy. V Novém světě bylo celkem známo více domestikovaných plodin než ve Starém světě. V Mesoamerice pěstovali domorodci především kukuřici, fazole, tykve, chili papriky a další plodiny od prehistorických dob. Tato vyspělost kontrastuje ve srovnání se Starým světem s nápadnou nerozvinutostí v oblasti technologie: v Americe neexistovala tažná zvířata, pluh, kolo nebo říční transport. Přírodní podmínky jsou v Mesoamerice velmi rozmanité – zahrnují směsici tropických nížin, zasněžených horských vrcholů a úrodných údolí s mírným klimatem; různá doba sklizně, lokální specializace na odlišné druhy plodin a nestejná dostupnost přírodních materiálů vedly ke vzájemné závislosti různých regionů a jejich propojení prostřednictvím trhu. Tento interaktivní systém byl doplněn poměrně rozsáhlou redistribucí organizovanou státem.

Evropský typ subsistence prosazovaný západními zbraněmi a založený na pšenici, jež byla doplněna některými místními plodinami, například kukuřicí nebo bramborami,

²²² BUDIL 2007, 244–245.

²²³ BUDIL 2007, 240.

²²⁴ DEMEL 2013, 134.

a na chovu koní, skotu, ovcí, koz a prasat, zvířat v Novém světě zcela neznámých, byl méně intenzivní než tradiční indiánské závlahové kopaničářské zemědělství a vyžadoval i menší množství pracovních sil.²²⁵ Výsledkem bylo zhroucení autochtonního socioekologického systému, který spočíval na odlišném typu subsistence, degradace zavlažovacích kanálů a umělých teras, a nakonec i dramatický demografický pokles obyvatelstva, jehož podvýživa z něj učinila snadnou oběť nových chorob, proti němuž nemělo domorodé obyvatelstvo protilátky.²²⁶

„Směna“ chorob mezi Starým a Novým světem byla ovšem do jisté míry vzájemná: během tažení krále Karla VIII. (1470–1498) proti Neapoli v roce 1494 se v jeho vojsku objevila zákeřná „neapolská“ či „francouzská“ nemoc: syfilis, pravděpodobný import z Ameriky. Pandemický charakter této choroby oťrásl evropskou společností a měl dalekosáhlé dopady na její charakter.²²⁷ Avšak nepostihl Evropany zdaleka tak fatálně, jako postihly domorodce nemoci zavlečené z Evropy na americký kontinent.²²⁸

6.5. Ekonomický význam Nového světa

Prvním ekonomickým zájmem španělské koruny, který sledoval již Kryštof Kolumbus, bylo hledání zlata. Antily přinesly v tomto ohledu zklamání; místní ložiska byla z hlediska aspirací Španělska bezvýznamná. Na vlastním kontinentu bylo zlato dobýváno v Kolumbii, odkud bylo v letech 1503 až 1660 dovezeno do Sevilly podle dnešních odhadů 185 000 kilogramů zlata; toto množství zvýšilo zásobu zlata v Evropě asi o pětinu. V roce 1534 byl v Seville vyložen ukořistěný zlatý poklad Inků. Umělecké předměty, které vzbudily obdiv Albrechta Dürera, byly roztaveny a poskytly sto miliónů zlatých.

Amerika se stala hlavním světovým producentem stříbra objeveného roku 1545 v San Luis Potosí na území dnešní Bolívie. Záhy byly odkryty vydatné stříbrné žíly na mexických ložiskách. Synonymem bohatství plynoucího z těžby stříbra se však stalo Potosí. Kromě stříbra tvořily důležitý exportní artikl Nového světa košenila (červené barvivo z červce nopálového), indigo a kakaové boby. Od řeky La Plata na jihu po Rio Grande na severu vyrůstaly osady, města, farmy, misie, zakládaly se plantáže a doly.

Americké stříbro však nesměřovalo pouze do Evropy. Po španělské kolonizaci Filipín se Manila stala důležitým střediskem obchodní výměny mezi Novým světem a východní Asií, zejména Čínou. V roce 1573 se první galéra naplněná čínským hedvábím, saténem, porcelánem a kořením vypravila z Manily do Acapulca, odkud se vrátila s nákladem stříbra.

V letech 1503 až 1660 dopravily španělské flotily z Nového světa do Sevilly přes sedm miliónů liber stříbra, což ztrojnásobilo množství tohoto kovu v Evropě. Bohatství Ameriky významně financovalo španělskou velmocenskou politiku. Přes to ale výdaje španělského dvora výrazně překračovaly jeho příjmy. Stříbro a zlato, které přicházelo ze španělských kolonií, zahltilo trhy a působilo jako silný inflační faktor. Inflace byla však zmírňována díky značné poptávce po dovozu výrobků nizozemských, anglických a francouzských manufaktur, které se tak iberským prostřednictvím dostávaly do Nového světa. Hospodářství na Pyrenejském poloostrově bylo tradičně založeno na exportu primárních produktů jako vlna, víno a olivový olej; deficit platební bilance

²²⁵ BUDIL 2007, 241–242.

²²⁶ DEMEL 2013, 134.

²²⁷ BUDIL 2007, 240–242.

²²⁸ DEMEL 2013, 134.

způsobovaný vyšší imperiální potřebou lodí, dřeva, cínu, plátna, ryb a obilí byl vyrovnán pomocí amerického stříbra. Na zisku z Potosí a mexických dolů se tak ve stále větší míře podílely i ostatní evropské mocnosti, které se Španělsko snažilo vyloučit z přímé exploatace. Na konci 16. století tři pětiny ze zámořských výnosů směřovaly mimo Španělsko na splácení zahraničních dluhů. To byl jeden z důvodů, proč byl tep Španělska pomalejší než tep jiných národních hospodářství.²²⁹

6.6. Proměny koloniální společnosti Nového světa

Dominantní postavení těžby stříbra v Novém světě si vynutilo radikální přeměnu místního zemědělství. Hospodářské těžiště kontinentu se otevřením dolů přesunulo do marginálních oblastí Sierra Madre a bolívijské náhorní plošiny. Doly na stříbro, které se většinou nalézaly ve velké nadmořské výšce, potřebovaly značné množství potravin, vody, kůží, dřeva, loje, stělného prachu, rtuti pro extrakci stříbra z rudy a zejména tažných zvířat. Zmíněné požadavky se odrazily v charakteru zemědělství Nového světa.²³⁰ Tradiční indiánský způsob obživy byl zničen a jeho místo zaujal agrární systém zaměřený výlučně na uspokojování potřeb těžebního průmyslu.²³¹ V Novém světě se tak vytvořily dva vzájemně provázané hospodářské systémy: těžba stříbra a podpůrné zemědělství.²³²

Španělé se při ovládnutí domorodého obyvatelstva opírali o nepřímou správu prostřednictvím indiánských náčelníků a pohlavárů. Indiánská nobilita byla formálně asimilována do koloniální společnosti, jejím příslušníkům byla přiznána různá privilegia, poplatky a majetková práva. Nejvyšší rozhodovací pravomoce jim ovšem byly upřeny. Ženy z řad indiánské aristokracie se provdaly za conquistadory. Základní podmínkou přijetí indiánů do sociální hierarchie Nového světa byla ovšem jejich konverze ke katolicismu, který je oddělil od symbolické moci předkolumbovského světa.²³³

Otevřela se cesta ke zrodu nového typu mestické civilizace, v rámci které se přetavily různé autochtonní a alochtonní tradice do nového společenského útvaru. Tento proces akulturace a kulturní reformace způsobené dlouhým kontaktem nebyl bez rozporů a komplikací, jak názorně dokládají dějiny Jižní a střední Ameriky. Skutečné kulturní splývání vychází z hlubšího vzájemného porozumění života kultur jichž se bezprostředně týká.²³⁴

Archetipální postavou počínajícího indiánsko-španělského procesu asimilace a akulturace byl však bezesporu Garcilaso de la Vega (1539–1616). Narodil se jako nemanželský syn španělského conquistadora a princezny Chimpu Ocllo. Byl tedy v biologickém smyslu míšencem a navíc nelegitimním, ale pravděpodobně příslušnost k dvojí aristokracii, evropské a domorodé, jej naučila snášet tento úděl s hrdotí. Garcilaso, který byl sice vychováván jako křesťan, ale jehož indiánští učitelé kladli rovnocennou váhu na domorodou kulturu, byl nakonec uznán za právoplatného dědice nemalého majetku svého zemřelého otce a odešel ve dvaceti letech z Jižní Ameriky,

²²⁹ BUDIL 2007, 258–260.

²³⁰ BUDIL 2007, 265.

²³¹ DEMEL 2013, 134.

²³² BUDIL 2007, 266.

²³³ DEMEL 2013, 192.

²³⁴ KRÍŽOVÁ 2007, 137.

kam se již nikdy nevrátil, do Evropy. Ve Španělsku se zařadil do intelektuálního společenství humanistických vzdělců, s nimiž vedl obsáhlou korespondenci.

Hlavním Garcilasovým dílem jsou Královské komentáře, syntetický výklad historie peruánských indiánů z roku 1609, který přechází do filosofických úvah o poslání říše Inků. Evangelizace, kterou Garcilaso ospravedlňuje conquistu a její veškeré zločiny, představuje završení vývoje peruánských indiánů.²³⁵ Poslání říše Inků srovnává s historickou úlohou římského impéria. Podle Garcilase conquistadoři převzali moc v nejrozvinutějších státech Ameriky a pokračovali jako dědici Inků a Aztéků v jejich civilizačním díle (stejně jako Germáni převzali moc nad Římem).²³⁶ V tomto ohledu navázal na církevní otce přelomu antiky a raného středověku, kteří v době zhroucení Říma přesně takto rozuměli jeho dějinnému poslání. Inky označil Garcilaso pojmem gentiles, který se v evropské literatuře vztahoval k Římanům a pohanům obecně. Analogie mezi indiány a Římany prozrazuje Garcilasovu humanistickou a historickou orientaci, spojenou s důrazem na institucionální stránku vývoje. Historie Inků byla v jeho díle integrována do západní křesťanské filosofie dějin. Mesticismu se tak dostalo dějinného ospravedlnění v rámci evropské konceptualizace.²³⁷

Dílo Garcilase de la Vega odráží skutečnost, že západoevropská expanze a její důsledky započaté „stoletím zámořských objevů“ měnily pohled na svět své doby. Vedly k vytvoření „nových struktur“, jak ve Starém tak i Novém světě, které vyrostly ze středověké imaginace evropské kultury.

²³⁵ BUDIL 2007, 267–268.

²³⁶ Tamtéž, 244.

²³⁷ Tamtéž, 268.

7. Závěr

V této diplomové práci pojednávám o tom, jak kulturně-sociální jevy charakteristické pro danou společnost ovlivňují vznik a vývoji historické události. Jakým způsobem se podílejí sociokulturní danosti společnosti na formování dění, které se později z pohledu dějepisců stane významnou historickou událostí.

V první teoretické části mé práce se zabývám novými přístupy historického bádání, které se objevily v dějepisectví ve druhé polovině 20. století. Tyto nové přístupy se vyznačují změnou pohledu na historii a také značnou mírou sebereflexe. Jedním ze stoupenců těchto nových přístupů je Michel de Certeau. V této části práce se zabývám jeho studii, které popisují vztah mezi dějinami a psaním. Psychoanalyticky zaměřený de Certeau upozorňuje, že již pojem historiografie, tedy dějepis, je vnitřně protikladný, protože spojuje skutečnost a její vylíčení. Říká, že západní historiografie se již více než čtyři sta let vyznačuje ostrým předělem mezi minulostí a současností, a že minulost se stala tématem, které se vymezí, uspořádá a protřídí z pohledu dneška, takže dějepisec vlastně píše dějiny v obou smyslech slova. De Certeau ve svém textu odmítajícím chronologický postup charakterizuje, jaké kroky k tomu vedou – vytvoření předmětu popisu, domněle lineární časové uspořádání, umělé dělení na jednotlivé epochy a zrežirování příběhu. Podle de Certeau historik ve svém díle dává mrtvé minulosti jméno, smysl, sprádá logiku na sebe navazujících událostí a tím vytváří věrohodný příběh. Minulost dostává svůj logos, tedy systematicky a kriticky utříděné vědění. Provádění zvláštního pohřebního rituálu za pomoci historie tak způsobuje, že objektivizace minulosti nikdy není absolutní.

V druhé části diplomové práce vztahuji tyto nové přístupy historického bádání k tématu dějin zámořských objevů, což bylo cílem této práce. Velké objevné plavby na sklonku 15. století se zapsaly do světových dějin jako výjimečné činy, jejichž důsledky měly zásadní význam pro hospodářský vývoj celého světa. Zatímco starší historiografie hodnotila tyto plavby převážně jako individualistické podniky a vyzdvihovala shodně s jinými literárními díly jedinečnost zásluh mořeplavců a panovníků, kteří je uskutečnili, novější bádání ukazuje stále přesvědčivěji skutečnou tvář těchto objevů, jejich vnější i vnitřní souvislosti, a dospívá k novému hodnocení. Velké objevné plavby nebyly pouze výsledkem cestovatelského úsilí podněcovaného zájmem o samoúčelné zeměpisné objevování neznámých zemí a nových mořských cest. Byly mnohem spíše součástí velkého procesu, expanze evropských států do Afriky a Asie, byly prostředkem sloužícím k uskutečnění cílů, které si tato expanze kladla. Ať byly zásluhy jednotlivých mořeplavců jakékoliv, nelze zapomínat, že na uskutečnění plaveb, které je proslavily, působilo příliš mnoho závažnějších momentů, než byly jejich osobní schopnosti.

Právě jedním z těchto momentů byl vliv středověké imaginace evropské kultury na expanzi Evropanů do zámoří. Nejen že působila jako hybná síla samotných zámořských plaveb a velkých objevů, ale podílela se na celkovém vývoji nově objevených částí světa, které z ní i později čerpaly.

Sám Michel de Certeau uvádí, že pro „objevování světa“ je charakteristická encyklopedická „zvídavost“, která v 16. století (kdy se začalo rozednívat nad „Novým světem“ a smrákat nad „středověkým“ křesťanstvím) „horečnatě hromadila“ materiály a položila tak „základy moderní vědy“. Na vzácné, neznámé a zvláštní věci – jimž věnoval sběratelskou pozornost již středověk – je zaměřena „horlivostí“ podložená snaha, „aby už pro člověka nic nebylo neznámé a vše mu začalo sloužit“. Za ilustrativní příklad takové vítězné a slastné zvídavosti odhalující skryté věci považuje de Certeau

cestopisná líčení. Cestopisy jsou podle de Certeau sice plodem bádání, pozorování a praxe, nepřestávají však proto být příběhy, které se vyprávějí v určitém prostředí. Tyto „vědecké“ legendy ovšem nepovažuje za popis praxe. I přes to tyto „legendy“ změnily celé skupině vzdělanců jejich dosavadní představy a staly se zrcadlem posunů vyvolaných v určité kultuře jejím střetem s jinou. Upozorňuje, že z těchto textů nevysvítá „pravda“ o nových zkušenostech určité společnosti; ale že jsou přetvořeny podle zákonů dobového inscenování vědeckého díla. Z tohoto hlediska ony texty podle de Certeau patří do „vědy o snech“ a představují „diskurzy o jiném“.

8. Seznam použité literatury

Knihy / kapitoly v knize / sborníky

- AUGÉ 1999—Marc AUGÉ: Antropologie současných světů. Brno 1999
- BRAUDEL 1998—Fernand BRAUDEL: Les mémoires de la Méditerranée. Paris 1998
- BUDIL 2007—Ivo T. BUDIL: Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase. Praha 2007
- CERTEAU 2011—Michel de CERTEAU: Psaní dějin. Brno 2011
- DEMEL 2013—Walter DEMEL: Dějiny světa 4. Dějiny světa od počátku do 21. století. Praha 2013
- DÜLMEN 1993—Richard van DÜLMEN: Gesellschaft der Frühen Neuzeit kulturelles Handeln und sozialer Prozess. Wien –Köln – Weimar 1993
- DÜLMEN 2002—Richard van DÜLMEN: Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002
- FRIED/HEHL 2013—Johannes FRIED / Ernst-Dieter HEHL (ed.): Dějiny světa 3. Dějiny světa od počátku do 21. století. Praha 2013
- GEISS 2002—Immanuel GEISS: Dějiny světa v souvislostech. Praha 2002
- HAVELKA 2001—Miloš HAVELKA: Dějiny a smysl. Praha 2001
- HAVELKA 2010—Miloš HAVELKA: Ideje – dějiny – společnost. Brno 2010
- HÉRODOTOS 2004—HÉRODOTOS: Dějiny. Praha 2004.
- HRBKA 1989—Ivan HRBKA: Marco Polo jako člověk a jako cestopisec. In: Marco POLO: Milión. Praha 1989, 215–228
- HUMPHREYS 1992—A. L. HUMPHREYS: Staré mapy. Praha 1992
- IGGERS 2002—George G. IGGERS: Dějepisectví ve 20. století. Praha 2002
- JANÁČEK 1959—Josef JANÁČEK: Století zámořských objevů (1415–1522). Praha 1959
- JANDOUREK 2001—Jan JANDOUREK: Sociologický slovník. Praha 2001
- KAŠPAR 1992—Oldřich KAŠPAR: Zámořské objevy. 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích. Praha 1992

KLÍMA 2006—Jan KLÍMA: Zámorské objevy. Vasco da Gama a jeho svět. Praha 2006

KOLUMBUS 1942—Krištof KOLUMBUS: Kolumbův lodní deník. Praha 1942

KŘÍŽOVÁ 2007—Markéta KŘÍŽOVÁ: Křesťanské misie a revitalizační hnutí v Novém světě. In: Martin NODL / Daniela TINKOVÁ (ed.): Antropologické přístupy v historickém bádání. Praha 2007, 137–159

MICHELET 1930—Jules MICHELET: Histoire de France. 1930

NODL/TINKOVÁ 2007—Martin NODL / Daniela TINKOVÁ (ed.): Antropologické přístupy v historickém bádání. Praha 2007

PETRÁČKOVÁ/KRAUS 1997—Věra PETRÁČKOVÁ / Jiří KRAUS: Akademický slovník cizích slov A-K. Praha 1997

SOUKUP 2000—Václav SOUKUP: Přehled antropologických teorií kultury. Praha 2000

STORCHOVÁ 2007—Lucie STORCHOVÁ (ed.): Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii. Praha 2007

TRETERA 1996— Ivo TRETERA: Nástin dějin evropského myšlení. Praha 1996

TUŠL 2010—Jiří TUŠL a kolektiv: Nástin dějin evropského umění. Výtvarné umění, literatura, divadlo, hudba. Praha 2010

TURNER 2004—Victor TURNER: Průběh rituálu, Brno 2004

VESELÝ 2010—Zdeněk VESELÝ: Dějiny mezinárodních vztahů. Plzeň 2010

VEYNE 2010—Paul VEYNE: Jak se píšou dějiny. Červený Kostelec 2010

WALLERSTEIN a kol.—Immanuel WALLERSTEIN: Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturaaci sociálních věd. Praha 1998

WATKINS 2006—Ronald WATKINS: Moře. Jak Vasco da Gama otevřel cestu na Východ. Brno 2006

WHITE 2011—Hayden WHITE: Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století. Brno 2011

Články

BENEŠ 1995—Zdeněk BENEŠ: Pojmy jako předmět historiografického studia. In: Český časopis historický 3, 1995, 359–397

BUDIL 2001—Ivo T. BUDIL: Perspektivy historické antropologie. In: Lidé města, 2001, 13–21

FEUEREIS 2011—Eduard FEUEREIS: Narativismus a historiografie. In: Dějiny – teorie – kritika, 7–34

NEŠPOR 2002—Zdeněk R. NEŠPOR: Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera. In: Sociologický časopis č.5, 2002, 553–564

NEŠPOR/HORSKÝ 2004—Zdeněk R. NEŠPOR / Jan HORSKÝ: Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie. In: Kuděj 6, 2004, 61–81

Konference / sympozia

GIARD 2006—Luce GIARD: Michel de Certeau's Biography. In: A conference in celebration of the 20th anniversary of Michel de Certeau's death, 2006

UMLAUF 2007—Václav UMLAUF: Historická paměť a dějiny. In: symposium „Dialóg medzi teológiou a filozofiou“, 2007

Elektronické zdroje

RYCROFT 1968—Charles RYCROFT: Kritický slovník psychoanalýzy. In: Institut aplikované psychoanalýzy, <http://www.iapsa.cz/rycroft/author.php>, vyhledáno 22. 4. 2015

9. Obrazová příloha

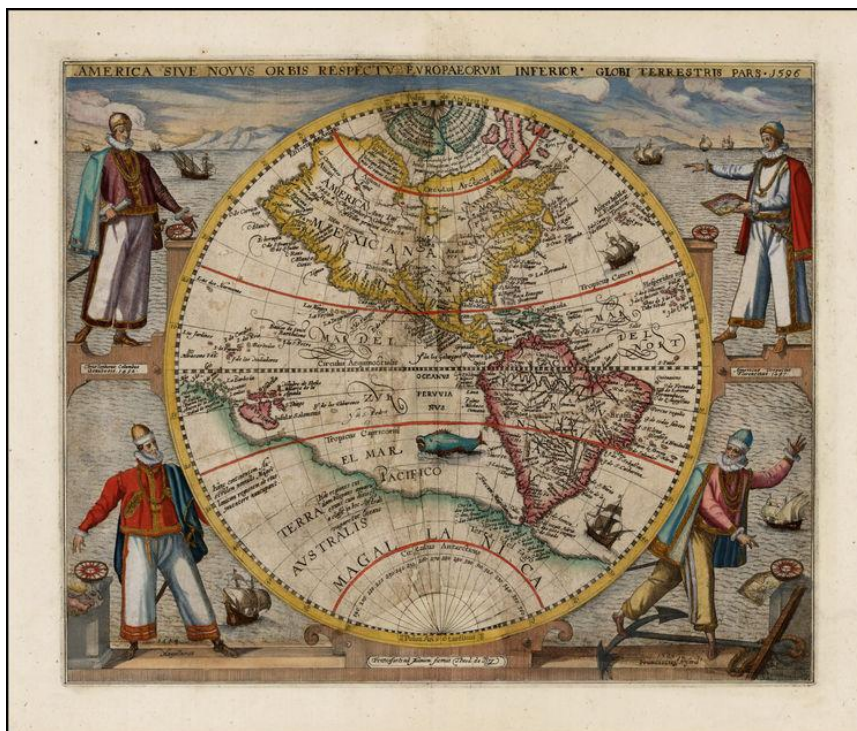
I. **Jan Van der Straet:** Vítězství písma, ilustrace ke knize Jean-Théodora de Bry *Americae decima pars*, 1619.

II. Svět jak ho znal princ Jindřich mořeplavec v době, kdy zahájil objevné plavby, tedy na začátku 15. století. Podle této mapy bylo možno Afriku obeplout, podle jiných nikoli.

III. **Sebastian Münster:** Monstra Marina & Terrestria, ilustrace ke knize Všeobecná kosmografie knihy šestery, 1544.

IV. **Jean-Théodora de Bry:** America Sive Novus Orbis Respectu Europaeorum Inferior Globi Terrestris Pars, 1596.

10. Seznam vyobrazení

- I. **Jan Van der Straet:** Vítězství písma, ilustrace ke knize Jean-Théodora de Bry *Americae decima pars*, 1619. Reprodukce z: CERTEAU 2011, 5
- II. Mapa světa na počátku 15. století. Reprodukce z: WATKINS 2006, 111
- III. **Sebastian Münster:** *Monstra Marina & Terrestria*, ilustrace ke knize Všeobecná kosmografie knihy šestery, 1544. Reprodukce z: KAŠPAR 1992, 8
- IV. **Jean-Théodora de Bry:** *America Sive Novus Orbis Respectu Europaeorum Inferior Globi Terrestris Pars*, 1596. Reprodukce z: HUMPHREYS 1992, 62